

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

DE KLEINE EN DE GROOTE
IS DAAR EN DE KNECHT
VRIJ VAN ZIJNEN HEER

HET IS VERBOODEN

Een van de overblijfselen, van de
of vreesde op de begraafplaats
in de begroep.
Binnen omheining naar de
graven of andere te lopen.
Eenmaal binnen de 10
jaar worden vreesde gebouwd
niet toegelaten.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40:

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,
mw. J.E. Oldenburger, ing. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas (leden), ir. L.B. Wevers.

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Themanummer Platform Mariaplaats II

Leon Bok
De doden spreken niet, of toch...? 45

Ypie Attema
Begraafplaatsen en kerkhoven - een stand van zaken 50

Heimerick Tromp en Carla Oldenburger
Over 'Engels Hout' en 'boordbedden': het spanningsveld
tussen uitheemse en inheemse beplanting 59

Hugo Landheer en Ton Wolswijk
St. Ludwig, strijd om een monument 65

Publicaties

Jenny Reynaerts, 'Het karakter onzer Hollandsche School':
De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam
1817-1870 (recensie Coert Peter Krabbe) 68

Dirk J. de Vries (red.), Sint Salvius op de terpen.
Dronrijps heerlijk hoogtepunt
(recensie Gabri van Tussenbroek) 69

G. Rietberg (red.), Steenrijk in Zutphen. Bouwhistorie van
Beukerstraat 65-67 (recensie A.H. Herwig-Kempers) 70

Monumentenzorg

Het restaureren van Twentse boerderijen (Everhard Jans) 72

KNOB

Jaardag 2003 (G.W. van Herwaarden) 77

Summaries 78

Auteurs 80

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Het poortgebouw van de Oude Algemene Begraafplaats te Zeist (foto Leon Bok 2003)

Achterzijde: Ermenonville, het Ile Jean-Jacques Rousseau met de zwarte populieren (foto Oldenburger Historische Tuinen, ca. 1980)

BULLETIN KNOB

Jaargang 102, 2003, nummer 2

De doden spreken niet, of toch.....?¹

L.A.H. Bok

De Terebinth is een vereniging voor funeraire cultuur. Zij beoogt op te komen voor de waarden van de laatste rustplaats en de wijze waarop in Nederland omgegaan wordt met de dood en alles wat dat met zich meebrengt. Gedurende het 20-jarige bestaan van de Terebinth werden de leden menigmaal geconfronteerd met situaties die hun begrip en kunde te boven gingen. Toch werden telkens weer oplossingen gevonden of werd toegegeven aan sterkere krachten. Slechts mondjesmaat worden adviezen of aanbevelingen onderbouwd door wetenschappelijk onderzoek. De reden daarvoor is enerzijds gelegen in de status van de vereniging als een club van vrijwilligers, anderzijds in de complexiteit van het onderwerp.

Het onderwerp en zijn complexiteit

Dat laatste punt verdient nadere aandacht. Wie het funeraire erfgoed voldoende wil doorgronden zal zich moeten scholen in vele takken van wetenschap en techniek, zoals: rechten, letterkunde, kunst-, architectuur en cultuurgeschiedenis, sociologie, statistiek, cultuurtechniek, dendrologie en nog vele disciplines meer. Alle zijn ze op de een of andere wijze van toepassing.

Op een aantal van die terreinen wordt veelvuldig onderzoek gedaan, maar de nadruk ligt daarbij vooral op het immateriële aspect. Historici en sociologen hebben inmiddels vele publi-

Afb. 1 Funeraire cultuur of grasveld met paaltjes..... (foto Leon Bok)

caties op hun naam met als onderwerp de dood en de omgang daarmee, vanuit verschillende perspectieven.

In deze lezing wil ik het echter hebben over het tastbare van de funeraire cultuur, waaronder ook zaken die versnipperd zijn over verschillende musea of opgenomen in archieven in heel Nederland. Deze zaken zijn relatief veilig, maar zijn nog niet vaak onderwerp van onderzoek geweest.

Ook onderwerpen als lijkbezorging of lijkverbranding komen slechts sporadisch voor als onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Niet dat er helemaal geen onderzoek wordt gedaan met betrekking tot lijkbezorging, maar dit spitst zich meestal toe op bekende en voor de hand liggende onderdelen, zoals de cultuurtechnische en financiële bedrijfsvoering van begraafplaatsen. Ook genealogen en kunsthistorici doen hun best maar beperken zich vooral tot beschrijvingen van wat er te zien is op die begraafplaatsen en kerkhoven. In sommige gevallen wordt onderzoek toegelaten om te inventariseren en te documenteren, voordat grootscheepse wijzingen plaatsvinden.

Dergelijke versnipperde onderzoeken geven geen goed landelijk overzicht van de waarden van de lijkbezorging in het algemeen en waardevolle begraafplaatsen in het bijzonder. Ook wordt geen bijdrage geleverd aan de vraag hoe die begraafplaatsen in stand te houden, dan wel hoe deze te ontwikkelen.

In 1985 riep de toenmalige Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Elco Brinkman de gemeenten in Nederland op om aandacht te schenken aan cultuurhistorisch waardevolle begraafplaatsen en grafmonumenten. Dit was bij uitstek een moment om met behulp van onderzoek vast te stellen welke begraafplaatsen en grafmonumenten waardevol waren. Dergelijk onderzoek zou gebaseerd moeten zijn op een systematische inventarisatie, documentatie en waardesetting, waarna een landelijk beleid voor instandhouding en ontwikkeling geformuleerd zou kunnen worden. Het is er echter niet van gekomen. Er is wel onderzoek gedaan, maar tot op heden onvoldoende en te weinig structureel. De rol die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) daarin had kunnen spelen, is helaas onbenut gebleven. Andere prioriteiten, gebrek aan middelen en wellicht ook kennis zijn daar

enkele oorzaken van. Bij uitstek de inventarisatie, selectie en bescherming van de bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, beter bekend als MIP en MSP, had voor beter onderzoek een basis kunnen vormen.

Afb. 2 Schutblad van *Begraven en Begraafplaatsen* (foto Leon Bok)

Ondanks dit alles hebben kerkhoven en begraafplaatsen bij de RDMZ toch enige wel aandacht gekregen. Maar alvorens hier nader op in te gaan moet gezegd worden dat juist buiten de overheid de meeste initiatieven zijn ontplooid. Zo zijn er de laatste jaren vele populair-wetenschappelijke publicaties verschenen die de dood en de cultuur daaromheen tot onderwerp hebben. In 1994 gaf Teleac het boek *Begraven & Begraafplaatsen - Monumenten van ons bestaan*² uit, gebaseerd op de gelijknamige cursus. Ook heeft de Terebinth met haar enthousiaste vrijwilligers zich niet aflatend voor het onderwerp ingezet. Daarvan getuigen onder meer de publicatie *Begraafplaatsen als Cultuurbezit, met inventarisatiehandleiding*³ die de Terebinth in 1992 heeft uitgegeven en de thans verschijnende reeks *Funeraire Cultuur*.⁴ Een andere belangrijk initiatief is onder andere de realisatie van het Nederlands Uitvaartmuseum, dat waarschijnlijk een plaats krijgt in de voormalige directeurswoning van begraafplaats de Nieuwe Ooster te Amsterdam. Het publiek een kijk geven in de

Afb. 3 Voorkant van het boekje van de Terebinth, *Begraafplaatsen als Cultuurbezit* (foto Leon Bok)

wereld van de funeraire cultuur rechtvaardigt onderzoek en verrijkt daarmee onze cultuur. Naast de genoemde organisaties hebben ook een aantal gemeenten, stichtingen 'tot instandhouding van' en niet te vergeten een aantal betrokken begraafplaatsbeheerders zich met verve voor hun 'eigen' begraafplaats ingezet.

Bij gelegenheid van de Open Monumentendag 1999 die in het teken stond van kerkhoven en begraafplaatsen zijn veel publicaties en brochures verschenen. Zo werd de Algemene Begraafplaats Crooswijk te Rotterdam door auteurs Kamphuis en Van Duin met een bijzonder boek in de schijnwerpers gezet, waaraan een breed onderzoek vooraf ging.⁵ Ook in Leeuwarden werd een fraai boekje uitgegeven in de jaarlijkse reeks rond de Open Monumentendag⁶.

Waar het gaat om meer praktisch onderzoek ten behoeve van instandhouding kunnen als toonzettende voorbeelden worden genoemd de restauratie in de jaren tachtig van de vorige eeuw van de Joodse Begraafplaats aan de Scheveningseweg en die van de RK Begraafplaats St. Petrus Banden in Den Haag. Aan beide restauraties, waarbij Braaksma & Roos Architecten was betrokken, is gedegen onderzoek vooraf

Afb. 4 Binnenzijde poortgebouw van de Algemeene Begraafplaats Crooswijk te Rotterdam (foto Leon Bok)

gegaan. Ook zijn er voorbeeldige publicaties aan gewijd.⁷ Daarin worden niet alleen de restauratie en de uitgangspunten die daaraan ten grondslag hebben gelegen besproken, maar wordt ook aandacht gegeven aan de geschiedenis van de begraafplaats en de grafstenen en de aanwezige ecologische waarden. In dit verband moet ook de restauratie van de vroeg-17de-eeuwse Portugees Joodse begraafplaats Beth Haim te Ouderkerk aan de Amstel worden genoemd, waarbij de ervaringen opgedaan in Den Haag hun nut konden bewijzen. Het Masterplan uit 1997 staat op naam van Braaksma & Roos Architecten en Wille Landschaps- en Begraafplaatsarchitectuur.

Dat niet alle inzet direct tot een gewenst resultaat leidt, mag het volgende voorbeeld illustreren. Het gaat hier namelijk om een zeer weerbarstig onderwerp, dat van de betrokkenen een soms zeer lange adem vergt. De gang van zaken rond de Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan te Leeuwarden kan dit illustreren. Voor het behoud van deze bijzondere begraafplaats, naar een ontwerp van de bekende tuinarchitect L.P. Roodbaard, beijvert zich sinds haar oprichting in 1996 de *Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden*.⁸ Inzet van

de Stichting is een terughoudende en gefaseerde restauratie van de begraafplaats volgens de uitgangspunten van 'begeleiding van het verval'. In 1993 werd een uitgebreid onderzoeksrapport aan de gemeente Leeuwarden gepresenteerd waarin een overzicht werd gegeven van de stand van zaken. Voortbouwend op dat rapport werd een onderzoek verricht naar de oorspronkelijke aanleg. Uitkomst van dat onderzoek was een groenbeheerplan dat rond 1995 geïmplementeerd werd. Rond die tijd verscheen tevens een restauratieplan, van de hand van Braaksma & Roos Architecten. Aan de hand van dit restauratieplan werd gekozen voor een gefaseerde consolidatie van de grafmonumenten. In 2001 werd door de RDMZ voor de eerste fase van de werkzaamheden een aanzienlijk bedrag toegezegd. En daar houdt het nut van alle onderzoek op want de gemeente Leeuwarden toonde niet het initiatief om het resterende bedrag vrij te maken. De stichting kan haar fondswerving derhalve ook niet opstarten. Resultaat is uitstel van de zo noodzakelijke werkzaamheden met onnodige en niet zelden onherstelbare schade als gevolg.

Overigens zijn niet alleen in Leeuwarden particulieren in de weer om een cultuurhistorisch waardevolle begraafplaats als het ware nieuw leven in te blazen, terwijl de eigenaar zelf het in een aantal gevallen laat afweten! Hoe dit alles ook zij: de Spanjaardslaan kan goed als voorbeeld dienen om de inhoudelijke complexiteit rond de bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed te illustreren.

Initiatieven op overheidsniveau

Zoals hiervoor reeds werd aangegeven, heeft de RDMZ ook wel aandacht besteed aan dit onderwerp. Een van de directe gevolgen van de oproep van Minister Brinkman in 1985 waren namelijk de verzoeken van goedwillende eigenaren van begraafplaatsen die de RDMZ verzochten om rijksbescherming voor hun begraafplaats. Het merendeel van de verzoeken om bescherming is indertijd echter niet gehonoreerd wegens te geringe monumentale waarden of werd afgewezen door de toenmalige Monumentenraad bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal.

Dit vergelijkingsmateriaal had uit onderzoek naar voren kunnen komen, maar er is nooit enig onderzoek op dat gebied gedaan. Terugkijkend kunnen we stellen dat dit te wijten is aan het ontbreken van *kader* en *beleid*. Onder *kader* zou kunnen worden verstaan gedegen kennis op de verschillende overheidsniveaus van de funeraire cultuur in Nederland, een inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle parafernalia, kerken en begraafplaatsen in Nederland die is gestoeld op een algemeen aanvaard selectiestelsel.

Een goed overzicht van begraafplaatsen in Nederland ontbreekt echter nog tot op heden. Vermoed wordt dat er meer dan 4000 begraafplaatsen of kerken in Nederland zijn. Daarvan zijn ruim 3500 vastgelegd in een database die in particulier bezit is.⁹

Naast een kader is ook, of juist, *beleid* een voorwaarde. De belangrijkste vraag bij bescherming en instandhouding is immers die van het *waarom*: *waarom willen we een complex*

Afb. 5 Instandhouding in de praktijk leidt niet altijd tot gewenste resultaten, vooral wanneer het cultuurhistorisch besef ontbreekt, zoals hier bij de Oude Stadsbegraafplaats te Leeuwarden. De persleiding werd hier in 2002 aangelegd zonder vergunning, of onderzoek naar andere mogelijkheden (foto Leon Bok)

of object voor de toekomst bewaren. Die vraag kunnen we alleen maar beantwoorden door het stellen van een aantal vervolgvragen: wat is dan de bijzondere waarde van dat object of complex en op grond waarvan, wie of wat wordt ermee gediend, hoe gaan we er in de toekomst mee om, wat mag er wel mee worden gedaan, wat niet, op welke wijze willen we het in stand houden, waarom en kan dat wel op die manier, welke problemen kunnen we verwachten bij het dagelijks gebruik, staan bescherming en gebruik elkaar niet in de weg, welke zijn de financiële consequenties van de bescherming en zo meer. Eigenlijk had dit soort vragen al beantwoord moeten zijn voordat indertijd de brief van Minister Brinkman werd verstuurd. Zowel voor de aangeschrevenen als voor de RDMZ kwam de brief in zekere zin als een verrassing. Kennelijk was de tijd nog niet rijp en waren er op het gebied van de monumentenzorg andere prioriteiten, zoals eerder al werd gesteld. Wellicht was ook de kennis nog niet op het niveau zoals nodig was voor dit onderwerp.

Huidige stand van zaken wat betreft inventarisatie, selectie en bescherming van funerair erfgoed

Eerder werd al geduid op het feit dat veel van ons funerair erfgoed zich bevindt in musea en archieven. Een goed overzicht daarvan ontbreekt tot op heden en wordt mondjes-maat ontsloten voor exposities of publicaties. Wat betreft de inventarisatie van begraafplaatsen het volgende. Sinds de 'brief van Brinkman' figureert het magische getal van 150 van rijkswege beschermde begraafplaatsen of grafmonumenten. Eind 1985 zouden omstreeks 147 kerkhoven, begraafplaatsen of objecten daarop, beschermd zijn. Sedert de uitvoering van het MSP zijn daar zo'n 1000 onderdelen aan toegevoegd, een toename van 700 procent zo is uit onderzoek komen vast te staan. Direct dient hier bij vermeld te worden dat dit getal volledig het funeraire erfgoed buiten de kerken beslaat. Eerst in 2002 is vanuit het project Actualisering Monumen-

tenregister - dat een initiatief is van de RDMZ en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) - een onderzoek gedaan naar de omgang met beschermd funerair erfgoed. Ook de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen staan immers op de rol om te worden geactualiseerd. Omdat het gaat om een categorie monumenten met een heel eigen problematiek waar het gaat om bescherming, onderhoud en restauratie, is besloten om vooruitlopend op de daadwerkelijke actualisering een onderzoek te doen naar de status van een 25-tal beschermde kerkhoven en begraafplaatsen verspreid over Nederland¹⁰. De bedoeling van het onderzoek was om aan de hand van een aantal ijkpunten inzicht te krijgen in het waarom en hoe van de bescherming. De dagelijkse praktijk van de bescherming van met name de jongere begraafplaatsen heeft ons inmiddels geleerd dat uit de omschrijvingen niet altijd even duidelijk valt op te maken wát de bescherming nu precies inhoudt. Uit het onderzoek van de 25 begraafplaatsen, valt voor de reeds langer beschermde kerkhoven en begraafplaatsen ook af te leiden welk effect - positief, neutraal of negatief - de beschermde status voor het monument heeft gehad. De resultaten zijn soms tevredenstellend, soms tamelijk onthutsend. Zo blijkt bescherming van een begraafplaats niet altijd bij te dragen aan het behoud daarvan, iets wat wel algemeen gedacht wordt. Datzelfde kan gesteld worden van sluiting van een begraafplaats. De eenzijdigheid van het onderzoek dat heeft geleid tot bescherming is hier debet aan. In het verleden zijn het vooral kunsthistorici geweest die waardestellend onderzoek deden. Uit de rijke voorraad aan grafmonumenten op een 19de-eeuwse begraafplaats werden een aantal topstukken geselecteerd, beschreven, gewaardeerd en beschermd. Vaak werden daarbij dan ook nog de oudere opstellen meegenomen..... Er werd dus niet gekeken naar streek-eigen symboliek, typerende vormgeving of typische uitingen rondom de dood. Kortom, het funerair-historische werd min of meer genegeerd. Dat heeft er toe geleid dat het huidige beschermde funeraire erfgoed voornamelijk bestaat uit graftekens die vanwege hun ouderdom of hun kunsthistorische waarde relevant werden geacht. Gelukkig zijn enkele begraafplaatsen in de jaren negentig in hun geheel aangewezen vanwege hun typerende karakteristiek en hun waarde als toonbeelden van de funeraire gewoonten van de laatste twee eeuwen. Echter met die aanwijzing tot beschermd monument zijn we er niet.

Onderzoek tot nut van instandhouding

Hoe dienen we die begraafplaatsen of onderdelen dan in stand te houden? Daar hebben de huidige instanties helaas weinig kennis voor in huis. Een groendeskundige of kunsthistoricus zal de Wet op de lijkbezorging of de plaatselijke verordening er waarschijnlijk niet op na slaan om zich ervan te verzekeren dat de voorgestelde maatregelen zich juridisch juist verhouden met de dagelijkse gang van zaken op een begraafplaats. Voor een onderwerp als begraafplaatsen is een onderzoeker nodig met kennis en ervaring op diverse terreinen! In Nederland wordt steeds vaker afgestudeerd op het

onderwerp, maar dat vaak nog vanuit de eigen discipline. Daarnaast staan echter ook onderzoekers op die de zaak vanuit een breder perspectief willen bekijken en daarvoor ook relevant onderzoek doen in samenwerking met de betrokken organisaties en instanties. Alleen op die manier kan instandhouding en ontwikkeling van funerair erfgoed op goede wijze verlopen. Immers een begraafplaats bestaat uit meer dan alleen kunsthistorische aspecten!

Het wordt tijd dat de overheid ernst gaat maken met het onderwerp funerair erfgoed en de middelen aanwendt om dit onderwerp op juiste wijze te belichten. Dit met het oog op continuïteit van een onderdeel van ons erfgoed dat zoveel zegt over het leven!

Tot slot

In het kader van de lezing en het doel van de dag die door het Platform Mariaplaats werd georganiseerd, valt er nog veel meer te zeggen over dit onderwerp, maar er is inmiddels wel een beeld geschetst van wat er is gebeurd en nog te gebeuren staat. De vereniging De Terebinth wil in de toekomst graag bijdragen aan een beter gefundeerd onderzoek naar het funeraire erfgoed, reden ook waarom de vereniging deelneemt aan het Platform Mariaplaats.

Stelling m.b.t. de betekenis en de rol van wetenschappelijk onderzoek inzake bescherming, instandhouding en ontwikkeling van cultuurhistorisch waardevolle kerkhoven en begraafplaatsen ten behoeve van de studiedag van het Platform Mariaplaats op 13 december 2002.

Waardstellend onderzoek is voor funerair erfgoed eerder de doodsteek dan dat hiermee de instandhouding en ontwikkeling wordt gewaarborgd. Dit pleit voor een bredere, interdisciplinaire kijk op het onderwerp. Met name de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zou hierin een stimulerende en begeleidende rol moeten spelen, in samenwerking met particulieren, stichtingen, kerkvoogdijen en andere kerkelijke bestuursorganen, vertegenwoordigers van verenigingen/organisaties van (bijv. LOB) beheerders van begraafplaatsen, (tuin)architecten en (groen)ontwerpers, biologen en ecologen, uitvaartondernemingen, steenhouwers.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een lezing die op 13 december 2002 werd uitgesproken tijdens de studiedag van het Platform Mariaplaats met als onderwerp "de betekenis en de rol van wetenschappelijk onderzoek inzake materiaal erfgoed". De tekst werd gedeeltelijk gebaseerd op een lezing van mw. Y. Attema (RDMZ) die door haar werd voorgedragen op 11 april 2002, tijdens de studiedag over funerair erfgoed in Nederland.
- 2 H.L. Kok, A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan*. Utrecht 1994. [Stichting Teleac]
- 3 *Begraafplaatsen als cultuurbezit. Met inventarisatiehandleiding*. Utrecht 1992 [Uitgave de Terebinth]
- 4 Behalve aan de provinciale hoofdsteden besteedt deze reeks Funeraire Cultuur aandacht aan regio's in de provincies. De reeks, waaraan verschillende auteurs meewerken, wil een beeld geven van de funeraire cultuur in Nederland. Het deeltje met de titel *Doodse Dingen funerair erfgoed in publiek verband*, dat tijdens de studiedag werd aangeboden (auteur W. Cappers), vormt de inleiding op de reeks.
- 5 M. Kamphuis, *Algemene Begraafplaats Crooswijk*, Rotterdam 1828-2000. Rotterdam 2000. [De Hef publishers]
- 6 K. Zandberg e.a., *Hier wordt U, voor gij sterft, een lusthof aangeboden*, ter gelegenheid van Open Monumenten Dag Leeuwarden 1999. [Stichting Aed Levwerd]
- 7 F. Puttmann e.a., *De joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag*. Den Haag 1992. [uitgave Gemeente Den Haag, VOM-reeks 1992 nr. 5]
- 8 Voor meer informatie over deze begraafplaats zij verwezen naar Y. Attema, L. Bok en J. Smals, *De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden. Roodbaards laatste rustplaats*. Leeuwarden 2001.
- 9 Deze database wordt beheerd door L.A.H. Bok en wordt benut door Terebinth en RDMZ.
- 10 Onderzoek naar Beschermden Begraafplaatsen en onderdelen, uitgevoerd door L.A.H. Bok. Op 17 juli 2002 aangeboden aan het directieteam van de RDMZ. De inhoud was aanleiding om bij het ministerie van OC&W dit onderwerp hoog op de agenda te zetten, als onderdeel van het onderwerp "Groen".

Begraafplaatsen en kerkhoven - een stand van zaken

Ypie Attema

Inleiding

Onderstaande tekst omvat de gesproken bijdrage van Ypie Attema aan de KNOB-studiedag Funerair Erfgoed, die op 11 april 2002 is gehouden in de Pieterskerk te Utrecht. De studiedag werd georganiseerd door de KNOB, in samenspraak met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en de Terebinth - Vereniging voor Funeraire Cultuur.

Belangrijkste doel van de dag was de aanwezigen te informeren over de stand van zaken met betrekking tot de inventarisatie en bescherming van begraafplaatsen (waaronder ook de kerkhoven zijn begrepen). Waar deze dag vooral een informatief karakter had, zal de vervolgstudiedag in het voorjaar van 2003 meer gericht zijn op de alledaagse praktijk van het gebruik van begraafplaatsen in relatie tot de instandhouding ervan. Immers, een begraafplaats -ook een beschermd- is te beschouwen als een bedrijf dat adequaat moet kunnen werken en, als het even kan, economisch verantwoord moet draaien. Daarom is het van groot belang dat er ook een dag wordt

Afb. 1 Gevleugelde zandloper (foto Leon Bok)

georganiseerd waarop de instandhouding en de ontwikkeling (lees: het dagelijkse gebruik) van een begraafplaats centraal staan. Een begraafplaats is tenslotte een plaats waar begraven wordt en waar derhalve geregeld een spa de grond in gaat. Het spreekt vanzelf dat er niet voor elke te verplaatsen kluit aarde een vergunning op grond van de monumentenwet kan worden aangevraagd. Reden waarom door de RDMZ, aan de hand van een aantal praktijkgevallen, een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling* is gemaakt. Zo'n plan bevat de toekomstvisie op de begraafplaats zoals die door de verschillende bij de begraafplaats betrokken partijen (in werkgroepverband) is verwoord én onderschreven. Tot het plan behoren ook de deelplannen voor de verschillende aspecten van een begraafplaats, zoals het groen (de aanleg en de beplanting), het grijs (de graftekens), het rood (de gebouwen en andere harde objecten) en het blauw (waterpartijen). Het plan wordt aan de direct betrokkenen - daaronder ook de RDMZ - ter goedkeuring voorgelegd. Na goedkeuring kunnen eventuele noodzakelijke ingrepen aan groen, grijs, rood en blauw adequaat worden getoetst en ruimschoots binnen de daarvoor geldende termijnen worden behandeld.

Het Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling is zodanig opgezet dat het, in de vorm van een blauwdruk, algemeen bruikbaar is. Op dit ogenblik wordt de opzet getoetst en naar bevind van zaken bijgesteld dan wel vereenvoudigd aan de hand van een viertal begraafplaatsen. Te weten de sinds 1965 gesloten verklaarde Oude Begraafplaats (1829-1830) aan de Bergweg in Zeist (plan inmiddels afgerond en aanvaard), de (Joodse) begraafplaats van de Neie Kille (1797) aan de Tetterodeweg te Overveen, de Nieuwe Begraafplaats (1895-1897) aan de Soerenseweg te Apeldoorn en Gemeentelijke Begraafplaats de Essenhof (1829) te Dordrecht.

Tempus fugit - De tijd verglijdt

In mijn bijdrage schets ik een panoramisch beeld van de gang van zaken betreffende het funeraire erfgoed sedert 1985, het jaar waarin oud-minister van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur, Elco Brinkman, een oproep deed aan alle gemeenten in Nederland om meer aandacht te schenken aan hun funeraire erfgoed. Hij deed dat tegen de achtergrond van de decentralisatie en de voorbereiding van een nieuwe Wet op de lijk-

bezorging (Wlb).¹ Ik ga hierbij ook in op de mogelijke oorzaken van het niet-slagen van deze oproep. Verder geef ik u een idee van wat er in de tussentijd op het terrein van het funeraire erfgoed wél is gebeurd en wat er nog op stapel staat.

De gevleugelde zandloper en de twee omgekeerde toortsen op de gietijzeren plaat die het graf van Unero Reinders en zijn echtgenote Annechie Jacobs Boer dekt - beiden gestorven omstreeks 1860 - wijzen ons onverbloemd op het verstrijken van de tijd en op de onverbiddelijke eindigheid van een mensenleven. Getuige de vier vlinders die de plaat ook sieren, geloofden de gestorvenen - gelukkig voor hen - in een leven na de dood.

Van oudsher is de vlinder één van de attributen van de gevleugelde mythologische figuur *Thanatos* - de DOOD in het Grieks - tweelingbroer van de eveneens gevleugelde *Hypnos*, de droom of de SLAAP. De vlinder zelf - *psyche* - staat symbool voor de menselijke ZIEL, die in het uur van de dood uit haar stoffelijk omhulsel breekt om vrij naar de hemel op te stijgen - zoals een vlinder uit de pop.²

Zo verbindt deze ogenschijnlijk eenvoudige symboliek op een graf ergens in het noorden van het land, ons met de Griekse mythologie en komt onze grafkunst in een eeuwenlange deels heidense, deels christelijke traditie te staan. Dat maakt het funeraire erfgoed zo bijzonder en daarom moeten we er zuinig op zijn.

De dood is niet iets van de laatste tijd of van een bepaalde eeuw. Hij is altijd onverbreekbaar met het leven verbonden geweest en zal dat blijven - net zoals de nacht de vaste metgezel blijft van de dag.

Terug naar de zandloper, want natuurlijk heb ik dit beeld niet zomaar gekozen. De zandloper herinnert ons eraan dat de tijd verglijdt en - naarmate we ouder worden - voor ons gevoel soms zelfs vliegt. Zestien jaren zijn inmiddels vervlogen sedert de KNOB op 21 december 1986 haar eerste studiedag aan het funeraire erfgoed wijdde. Het thema van die dag was verpakt in de vraag: *Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee.*³ Nu, anno 2002, dringt de vraag zich op: *Begraafplaatsen en kerkhoven, wat hebben we er eigenlijk voor gedaan?* Of anders gesteld: wat heeft de oproep uit 1985 van minister Brinkman opgeleverd en welke maatregelen zijn sindsdien door de betrokken partijen genomen om dit bijzondere erfgoed op systematische wijze te inventariseren, te documenteren en in stand te houden? Om meteen maar de hand in eigen boezem te steken: van de kant van de rijksoverheid naar mijn gevoel onvoldoende en te weinig structureel. Natuurlijk zijn daar allerlei oorzaken voor aan te voeren. Zo heeft in de afgelopen jaren de bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, beter bekend als MIP en MSP, centraal gestaan, wordt inmiddels de periode van de Wederopbouw in kaart gebracht en is een start gemaakt met de Actualisering van het Monumentenregister.

Dit alles wil overigens niet zeggen dat het funeraire erfgoed bij de RDMZ geen aandacht heeft gekregen. Integendeel. Maar voordat we daarop in gaan, moet gezegd dat juist buiten de overheid de meeste initiatieven zijn ontplooid. Zo zijn er

de laatste jaren vele publicaties verschenen die de dood en de cultuur daaromheen tot onderwerp hebben, is in 1994 de Teleac cursus *Begraven & Begraafplaatsen - Monumenten van ons bestaan*⁴ uitgezonden en heeft - ere wie ere toekomt - de Terebinth - vereniging voor Funeraire cultuur⁵ zich met haar enthousiaste vrijwilligers niet aflatend voor het onderwerp ingezet. Daarvan getuigen onder meer de *Handleiding voor de inventarisatie van begraafplaatsen*⁶ die de Terebinth in 1992 heeft uitgegeven en de inspirerende reeks *Funeraire Cultuur*.⁷ De inleiding op deze reeks, *Doodse Dingen* (geschreven door Wim Cappers), wordt vandaag aangeboden aan Onno Wiersma, adjunct-directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Een ander belangrijk initiatief is de oprichting van het Nederlands Uitvaartmuseum. Het is de bedoeling dat dit een plaats krijgt in de voormalige directeurswoning van de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Verder moeten worden genoemd een aantal actieve gemeenten, de verschillende stichtingen 'tot instandhouding van', de vele particulieren en niet te vergeten een aantal zeer betrokken begraafplaatsbe-

Afb. 2 Gemeentelijke Begraafplaats Essenhof te Dordrecht, recent aangewezen als beschermd monument (foto Leon Bok)

heerders die zich met verve voor hun 'eigen' begraafplaats inzetten of hebben ingezet.

Zonder anderen tekort te willen doen, noem ik twee personen: Wim Zaalberg, van huis uit 'groenman' zoals hij zelf altijd zegt, zeer actief binnen de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en tot voor kort beleidsmedewerker bij de uit 1829 daterende begraafplaats *De Essenhof* te Dordrecht en Wim Vlaanderen, oud-beheerder van de overigens niet-beschermdere jongere begraafplaats *Kranenburg* te Zwolle - gesticht in 1933 naar ontwerp van landschapsarchitect L.W. Copijn.

Ook niet onvermeld mag blijven het project *Kerken in het Groen*. Dit inspirerende samenwerkingsverband tussen Landschapsbeheer Groningen en de Stichting Oude Groninger kerken wordt financieel gesteund door de provincie Groningen en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Het project beoogt een integrale aanpak van het herstel van

Afb. 3 Kerk met kerkhof in Zuurdijk, Groningen. Eén van de kerkhoven die door Kerken in het Groen wordt aangepakt (foto Leon Bok)

Groninger kerkhoven, wat inhoudt dat zowel de cultuurhistorische elementen zoals graftekens, lijkenhuisjes en hekwerken, als de natuurlijke en de landschappelijke elementen worden aangepakt.

Het is de bedoeling om gedurende de looptijd van het project - van 1999 tot 2002 - met behulp van goed geïnstrueerde vrijwilligers zo'n 50 kerkhoven te herstellen. Voor de duurzame instandhouding ervan - één van de subsidievoorwaarden - is een bijzondere vorm van dienstverlening in het leven geroepen, te weten een Kerkterreinenwacht.⁸

'Begeleiding van het verval'

Inmiddels is het woord restauratie gevallen en dat brengt ons bij de dagelijkse praktijk van de instandhouding van beschermde begraafplaatsen. Als toonzettend voorbeeld kan de restauratie van de Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag worden aangehaald. Aan deze restauratie lag het door Braaksma & Roos Architecten geïntroduceerde uitgangspunt 'begeleiding van het verval' ten grondslag.⁹ Dit in bepaalde funeraire kringen inmiddels gevestigde begrip houdt in dat aan de graftekens (het grijs) alleen de hoogstnoodzakelijke ingrepen worden verricht. Dit

om de begraafplaats zoveel mogelijk haar kenmerkende karakter te laten behouden. Nu ik het grijs heb genoemd is het goed om ook de andere drie componenten te benoemen: het groen (de aanleg en de beplanting) het rood (de bouwwerken en andere harde objecten) en het blauw (eventuele waterpartijen). Over de technische aspecten van deze terughoudende benadering kunt u meer lezen in de RDMZ-brochures over de instandhouding en het herstel van grafmonumenten.¹⁰

Funerair erfgoed: een weerbarstig onderwerp

Dat we hier te maken hebben met een in alle opzichten weerbarstig onderwerp moge de gang van zaken rond de Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan te Leeuwarden illustreren. Voor het behoud van deze bijzondere begraafplaats, die in 1832 naar ontwerp van de bekende tuinarchitect L.P. Roodbaard als begraafpark in Landschapsstijl werd ontworpen, beijvert zich sinds haar oprichting in 1996 de *Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden*.¹¹ Inzet van de Stichting is een terughoudende en gefaseerde restauratie volgens het principe 'begeleiding van het verval'.

Hoewel het restauratieplan - dat ook van de hand van Braaksma & Roos is - al geruime tijd uitvoeringsgereed is er door de RDMZ voor de eerste fase van de werkzaamheden een aanzienlijk bedrag is toegezegd, toont de gemeente Leeuwarden om welke reden dan ook niet het initiatief om het resterende bedrag vrij te maken. De stichting kan daarom niet beginnen met fondswerving. Het resultaat van dit alles is uitstel van de zo noodzakelijke werkzaamheden met onnodige, vaak onherstelbare schade als gevolg. Hoe jammer dit ook wezen moge, de Spanjaardslaan kan door deze betreurenswaardige gang van zaken wel als voorbeeld dienen om de inhoudelijke en financiële complexiteit rond de instandhouding van begraafplaatsen te illustreren.

Tot zover enkele van de vele projecten die vaak met grote inzet van particulieren, stichtingen en verenigingen 'tot instandhouding van' konden worden gerealiseerd - of juist niet. Het is hier op zijn plaats te vermelden dat bij deze activiteiten de verschillende overheden ook betrokken waren, niet alleen financieel, ook inhoudelijk.

De stand van de techniek, tenslotte, heeft bij menigeen het funeraire erfgoed ook meer onder de aandacht gebracht. Dankzij internet bijvoorbeeld is inmiddels veel informatie te verkrijgen over begraafplaatsen, kerkhoven en alles wat hiermee samenhangt. Nationaal, maar ook internationaal. Een recent initiatief waar ik u op wil wijzen is de website www.dodenakkers.nl. Naast de vele bestaande sites met informatie over begraven en begraafplaatsen, geeft *dodenakkers* specifieke informatie over begraafplaatsen in Nederland. Deze niet-commerciële site, die wordt beheerd door René ten Dam, wordt door vaste en minder vaste 'gastsschrijvers' geregeld aangevuld met nieuwe, verrassende onderwerpen. Ik noem al deze initiatieven en activiteiten om u te laten zien dat er in de tussentijd welzeker iets is gebeurd en dat door vele personen en partijen, waaronder de RDMZ als technisch en inhoudelijk

adviseur, inmiddels de nodige ervaring op het gebied van bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed is opgedaan. Het is nu de kunst die ervaringen goed te bundelen en met de verschillende partijen één front te maken.

Terug in de tijd

Dan wil ik nu met u teruggaan in de tijd en de vraag stellen: *Wat heeft de rijksoverheid gedaan sedert de 'brief van Brinkman' uit 1985 en de KNOB studiedag van 1986?* Meer dan terecht is vandaag de vraag aan de orde wat de overheid - in dit geval de RDMZ - sedert die peiljaren *daadwerkelijk* voor het funeraire erfgoed heeft gedaan. Van belang is ook de vraag of 'de brief van Brinkman' de Colleges van B & W van de Nederlandse gemeenten indertijd voldoende houvast heeft geboden om op zijn verzoek in te kunnen gaan. Om bij dit laatste te beginnen: ik denk van niet. Ondanks de beschouwingen over de waarde van ons funeraire erfgoed bood de brief onvoldoende aanknopingspunten en wel door het *ontbreken van beleid*.

Aanleiding voor het aanschrijven van de gemeenten vormde het in behandeling zijn bij de Staten-Generaal, in 1982, van de nieuwe Wet op de lijkbezorging. Op grond van het nieuwe wetsvoorstel bestond met name bij de Vereniging van Hoof-

Afb. 4 Blauwe componenten op begraafplaatsen kunnen een belangrijk element vormen van de aanleg (foto Leon Bok)

den van Gemeentelijke Beplantingen - die intussen is opgegaan in de Terebinth - de vrees dat het niet mogelijk zou zijn bepaalde begraafplaatsen of grafmonumenten onbepaald in stand te houden, ook al zou behoud om (cultuur)historische redenen gewenst zijn.¹²

De bezorgdheid van de minister heeft eigenlijk niet meer opgeleverd dan enkele los-vaste reacties van goedwillende gemeenten die, aangespoord door de brief, om bescherming verzochten voor één of meer van hun kerkhoven of begraafplaatsen. Slechts enkele besloten hun funeraire bezit aan een nader onderzoek te onderwerpen of maatregelen tot behoud te nemen. Bij gebrek aan een goed overzicht zijn de meeste verzoeken om bescherming door de toenmalige Monumentenraad (tegenwoordig Raad voor Cultuur) verwezen naar de uit-

voering van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Slechts een enkele begraafplaats van voor 1850 heeft de monumentenlijst nog gehaald.

Kader en beleid

Dit brengt ons meteen bij de steekwoorden *kader* en *beleid*. Onder *kader* zou kunnen worden verstaan kennis bij de verschillende overheidsniveaus (rijk, provincies en gemeenten) van de funeraire cultuur in Nederland en het bestaan van een gedegen overzicht van kerkhoven en begraafplaatsen dat is gebaseerd op een algemeen aanvaard inventarisatiemodel. Wat dit laatste betreft: vermoed wordt dat er omstreeks 4000 begraafplaatsen of kerkhoven in Nederland te vinden zijn. Van ruim 3200 zijn de locatiegegevens inmiddels vastgelegd in een database. Deze *database funerair erfgoed* is in 1998 op initiatief van de Terebinth en de RDMZ gestart.¹³ Het spreekt vanzelf dat de eerdergenoemde Inventarisatiehandleiding van de Terebinth de basis vormt voor het te ontwikkelen model.

Naast een kader is vooral *beleid* een voorwaarde. De belangrijkste vraag bij bescherming en instandhouding - ook van

Afb. 6 Waar moet de prioriteit naar uitgaan, behoud van het groen of het grafmonument, of beiden maar hoe? (foto Leon Bok)

funerair erfgoed- is immers: *waarom willen we dit object of complex - in dit geval een kerkhof of begraafplaats - voor de toekomst bewaren?*

Die vraag kunnen we alleen maar goed beantwoorden door meteen ook een aantal vervolgvragen te stellen, zoals: *wat is daarvan dan de bijzondere waarde en op grond waarvan; wat wordt er met de bescherming en instandhouding gediend; hoe willen we er in de toekomst mee om gaan; wat mag er wel mee worden gedaan, wat niet; hoe willen we het in stand houden, waarom en kan dat wel op de voorgestelde manier; welke problemen kunnen we verwachten bij het dagelijks gebruik van het monument; staan bescherming en gebruik elkaar niet in de weg; wat zijn de financiële consequenties van de bescherming, en zo meer.*

Eigenlijk had dit soort vragen ten aanzien van kerkhoven en begraafplaatsen beantwoord moeten zijn vóórdat de 'brief van Brinkman' werd verstuurd. Zowel voor de aangeschrevenen als voor de RDMZ kwam de brief in zekere zin als een verrassing en schoot zo haar doel voorbij. Kennelijk was de tijd nog niet rijp voor dit soort actie en waren er op het gebied van de monumentenzorg andere prioriteiten. Wellicht was ook de kennis nog niet op het niveau dat voor een onderwerp als dit nu eenmaal noodzakelijk is. En - zo blijkt - met een louter kunst- of cultuurhistorische benadering van ons funeraire erfgoed komen we er niet. De praktijk van alledag wijst ons er onomwonden op dat begraafplaatsen bij uitstek levende monumenten zijn en dat begraafactiviteiten bij bescherming en instandhouding een factor van groot gewicht zijn.

Bezint eer gij begint

Uit bovenstaande uiteenzetting moge duidelijk worden dat de min of meer eenzijdige actie uit 1985 - hoe goed bedoeld ook - niet tot het gewenste resultaat heeft geleid. Ook de interessante KNOB-studiedag van 1986 heeft het toenmalige Ministerie van WVC - lees ook: de RDMZ - er kennelijk niet toe kunnen bewegen daadwerkelijk voor het onderwerp op de bres te gaan. De prioriteiten lagen elders, en wel bij de eerder genoemde inventarisatie en selectie van het erfgoed uit de periode 1850-1940 - het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project - het MIP en het MSP. Aan dit megaproject, dat eerst dit jaar zijn voltooiing zal beleven, lag overigens wél beleid ten grondslag - al zullen sommige critici daar het hunne van denken. Zowel voor het inventarisatie- als voor het selectieproject zijn proefprojecten uitgevoerd om inzicht te krijgen in de essentie en de problematiek van het onderwerp. Op basis van die resultaten zijn de handleidingen MIP en MSP geschreven en zijn de projecten vervolgens uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen gemeenten, provincies en de RDMZ. Voor de uitvoering was door de overheid een grote som geld ter beschikking gesteld. En.....héél belangrijk, het inventarisatieproject werd gecoördineerd door een apart daartoe aangestelde projectleider. Op gezette tijden waren er werkconferenties met work-

shops waarin problemen werden toegelicht en oplossingen werden aangedragen. Van die duidelijke en motiverende structuur is bij de uitvoering van het Selectieproject helaas afgeweken. Dat heeft geleid tot aanmerkelijke vertraging in de afronding van het project, maar ook tot het belangrijke inzicht dat dit soort grote projecten van begin tot eind om centrale aansturing vraagt.

Dat ik wat meer woorden aan MIP en MSP wijd is vooral om duidelijk te maken dat, voorafgaande aan de uitvoering van een grootschaliger of een categoriegebonden project, *beleid, eenduidige uitgangspunten en een heldere werkstructuur* moeten worden geformuleerd. Dit nog afgezien van het absoluut noodzakelijke inzicht in de personele en financiële consequenties die omvangrijke projecten nu eenmaal met zich mee brengen. Qua omvang is het funeraire erfgoed weliswaar bescheidener dan het MIP en het MSP, maar wat betreft problematiek - al was het alleen maar de juridische - doet deze bijzondere categorie daar zeker niet voor onder!

Samenwerken: een inspirerende voorwaarde

Wat we óók van deze grote projecten hebben geleerd - en dat is van zeker zo groot belang - is dat samenwerken met partijen die belanghebbend zijn of kennis van het onderwerp dragen, voorwaarde is voor een goed eindresultaat. Natuurlijk valt op het MIP en het MSP af te dingen en zijn er zaken anders verlopen dan door de RDMZ en haar partners was ingeschat. Maar: dankzij deze grote onderneming zijn de activiteiten op het gebied van de bouwkunst en de stedenbouw uit de periode 1850-1940 wel in kaart gebracht en is een deel van de materiële getuigen - waaronder ook een groot aantal begraafplaatsen of delen daarvan - inmiddels van rijkswege beschermd en zo in zekere zin veiliggesteld. Daarnaast is de belangstelling voor deze tot dan toe ondergewaardeerde en daardoor achtergestelde periode uit onze geschiedenis sterk toegenomen en is via pers en publicaties het draagvlak voor het behoud ervan bij particulieren en overheden aanmerkelijk vergroot.

Het funeraire erfgoed op de kaart

De jongere bouwkunst en stedenbouw staan sinds de jaren negentig van de vorige eeuw goed op de kaart - figuurlijk, maar ook letterlijk - want er wordt hard gewerkt aan de cultuurhistorische hoofdstructuur van Nederland, die straks een belangrijke digitale vraagbaak zal zijn voor ons erfgoed - van archeologie tot hedendaagse landschapsinrichting en bebouwing. Die kant moet het ook op met ons funeraire erfgoed, dat door de vaak negatieve bijklank nog niet de erkenning heeft gekregen die het verdient. Overigens las ik een paar dagen geleden dat de gemeente Utrecht de drie algemene begraafplaatsen, waaronder de bekende begraafplaats Soestbergen, als zeer waardevolle groen/grijze structuren heeft opgenomen in de ecologische hoofdstructuur van de gemeente. Een initiatief dat ruime navolging verdient.

Huidige stand van zaken

Over de huidige stand van zaken met betrekking tot het funeraire erfgoed kunnen we vrij kort zijn. Sedert de 'brief van Brinkman' figureert het haast magische getal van 150 beschermde begraafplaatsen. Eind 1985 waren volgens de opgaven 147 kerkhoven en begraafplaatsen of objecten daarop beschermd. Sedert de uitvoering van het MSP zijn daar bijna DUIZEND begraafplaatsen of onderdelen op begraafplaatsen aan toegevoegd. Een toename van ruim 700%, zo heeft Leon Bok recentelijk berekend. Hier moet meteen worden opgemerkt dat dit getal zuiver en alleen betrekking heeft op het funeraire erfgoed buiten de kerkelijke gebouwen. Zerken in kerken bijvoorbeeld zijn niet meegerekend. We hebben, bij wijze van spreken, alleen 'vanuit het groen' naar het funeraire erfgoed gekeken.

Leon Bok is werkzaam bij het Project Actualisering Monumentenregister - kortweg AMR. Dit project - dat een initiatief is van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek - moet leiden tot een eenduidige identificatie van de beschermde archeologische en gebouwde monumenten, een actueel en goed toegankelijk Monumenten- en Vergunningenregister en een digitale databank.

Uiteraard staan ook de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen op de rol om te worden geactualiseerd. Omdat het een categorie monumenten betreft met een heel eigen problematiek, wordt op dit moment door RDMZ, AMR en LOB een onderzoek gedaan naar de status van een 25-tal beschermde kerkhoven en begraafplaatsen, verspreid over het gehele land. Het is, samengevat, de bedoeling om aan de hand van een aantal ijkpunten inzicht te krijgen in de omvang van de bescherming en de effecten daarvan sedert het moment van aanwijzing. De resultaten geven ons bij uitstek inzicht in de complexiteit van het onderwerp en bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van een op de dagelijkse praktijk van het begraven geënt beschermings- en instandhoudingsbeleid.

Onduidelijke registeromschrijvingen leiden tot talloze vragen

De praktijk van de bescherming heeft ons inmiddels geleerd dat uit de registeromschrijvingen van funerair erfgoed zelden of nooit duidelijk valt op te maken wát de bescherming nu precies inhoudt en welke de consequenties zijn voor de instandhouding en ontwikkeling van een beschermde begraafplaats.

Waar het gaat om aard en omvang van de bescherming zijn het vragen als: *is het kerkhof nu wel of niet beschermd; is de aanleg beschermd; vallen de windsingel, de omgrachting en de dam ook onder de bescherming; zijn het lijkenhuisje, het baarhuisje en het hekwerk beschermd; zijn alle graftekens beschermd?*

En waar het gaat om instandhouding en subsidiëring zijn het vragen als: *is er voor onderhoud of restauratie van deze ele-*

menten een vergunning nodig; op welke manier moeten de graven worden onderhouden of gerestaureerd; moet aan de rechthebbenden op de graven voor deze werkzaamheden om toestemming worden gevraagd; mag op de begraafplaats zonder meer worden begraven of moet daar per keer vergunning voor worden aangevraagd; mag er eigenlijk nog wel worden begraven; mag er zonder vergunning worden geruimd; moet is er voor elke ruiming een vergunning worden aangevraagd of zijn bepaalde delen van de beschermde begraafplaats daarvan vrijgesteld; mag er een urnenmuur worden geplaatst en moet daar ook een vergunning voor worden aangevraagd; mag dat een 'confectiemodel' zijn of is een vormgeving in overeenstemming met het karakter van de begraafplaats een voorwaarde; welke subsidieregelingen zijn op de verschillende werkzaamheden van toepassing; welke extra fondsen kunnen nog worden benaderd. En nog honderd vragen meer!

Voorlopige bevindingen van het onderzoek naar 25 beschermde begraafplaatsen

Uit het onderzoek van de 25 begraafplaatsen, dat overigens nog niet geheel is afgerond, valt voor de reeds langer beschermde kerkhoven en begraafplaatsen ook af te leiden welk effect - positief, neutraal of negatief - de beschermde status op het monument heeft gehad. De resultaten zijn soms tevredenstellend, soms tamelijk onthutsend. Zo blijken veel beheerders niet eens te weten dat hun begraafplaats beschermd is, waardoor de bescherming, die tot doel had bepaalde cultuur- en kunsthistorische waarden in stand te houden, niet meer dan een dode letter is.

Het is misschien een pijnlijke constatering, maar bescherming van een begraafplaats heeft tot op heden maar zelden bijgedragen tot de beoogde instandhouding ervan. Vanuit de hierboven geformuleerde vragen is dit we wel begrijpelijk, maar een en ander geeft overtuigend aan dat de overheid ernst moet gaan maken met het onderwerp.

Afb. 5 De gevolgen van gering onderhoud aan groen kunnen soms ernstige vormen aannemen (foto Leon Bok)

Afb. 7 Het poortgebouw van de Oude Algemene Begraafplaats te Zeist, dat ook in het Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling aan de orde komt (foto Leon Bok)

Voorbeeldprojecten

Om beter inzicht te krijgen in de problemen die samenhangen met de bescherming van een kerkhof of begraafplaats, is door de gemeente Zeist en de RDMZ een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van de Oude Algemene Begraafplaats* aldaar opgesteld. Belanghebbende partijen bij dit voorbeeldproject waren verder nog Stichting 't Gilde Zeist, de Rotary Club Zeist en het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll Stichting.

Het instellen van de werkgroep had een meerledig doel. Hoofddoel was om tot een door alle partijen gedragen totaalvisie te komen die als uitgangspunt zou kunnen dienen voor een meerjarenplan voor de *instandhouding én ontwikkeling* van deze verstilte begraafplaats uit 1830. Ontwikkeling staat hier overigens voor een mogelijk tweede leven van het monument door de begraafplaats, die sedert 1965 gesloten is, weer open te stellen voor bescheiden begraafactiviteiten. Het plan is inmiddels door de Raad van de gemeente Zeist aanvaard en aan de RDMZ ter beoordeling voorgelegd. Nieuwe begraafactiviteiten zijn op grond van het advies van de Raad voorlopig nog uitgesloten. Tweede doel was de ontwikkeling van

een *blauwdruk*, met behulp waarvan gestandaardiseerd en binnen redelijke termijnen tot een Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling gekomen kan worden. Op dit moment wordt de blauwdruk op zijn bruikbaarheid getoetst door deze te gebruiken voor het schrijven van een *Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van de Joodse begraafplaats te Overveen*. Zo kan beoordeeld worden of de systematiek ook goed bruikbaar is voor bijzondere begraafplaatsen.¹⁴ Het samenwerkingsverband bestaat in dit geval uit de Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats te Overveen, de gemeente Amsterdam en de RDMZ. De gemeente Bloemendaal is zijdelings bij de activiteiten betrokken.

Partners

Uit het voorgaande moge blijken dat de weg naar bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed tot op heden niet over rozen is gegaan. Wel was zij met goede voornemens geplaveid, hetgeen behoudens de eerder aangehaalde *screening* door de RDMZ en de LOB van 25 beschermde kerkhoven en begraafplaatsen en de ontwikkeling van een blauwdruk ook tot andere resultaten heeft geleid.

Zo heeft de RDMZ inmiddels geregeld contact met vertegenwoordigers van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. LOB en RDMZ zijn van zins een vervolgstudiedag te organiseren waarop de instandhouding en de exploitatie van beschermde begraafplaatsen centraal staan. Deze dag zal voorbereid worden door enkele multidisciplinaire werkgroepen die de gesignaleerde problemen aan de hand van praktijkvoorbeelden zullen uitwerken en op basis daarvan beleidsvoorstellen zullen doen.

Een andere partner waarmee structureel overleg plaats vindt, is *Vereniging de Terebinth*. De contacten met de Terebinth zijn voor de RDMZ van groot belang omdat de regiocoördinatoren en vrijwilligers, die over het gehele land verspreid zijn, het veld kennen. Ook zijn er op gezette tijden besprekingen met het *Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap* (NIK) en de *Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge van Amsterdam* (NIH). De Joodse godsdienstige voorschriften vragen bij de instandhouding om een enigszins andere benadering dan de niet-Joodse en het is goed om daarover een gezamenlijk standpunt in te nemen.

Tenslotte vindt overleg plaats met de Commissie kerkelijke Gebouwen in Overheidszaken (CIO-K). Overleg met de bisdommen staat hoog op de agenda. Op de rol staan verder het uitbouwen van contacten met onder meer de landelijke bureaus en bedrijven die zijn gespecialiseerd in onderhoud van graftekens en herinrichting of uitbreiding van begraafplaatsen. De recente onderzoekspraktijk leert dat deze activiteiten niet altijd even goed op de waarden en karakteristieken van de begraafplaatsen in kwestie zijn afgestemd.

Een blik vooruit

Naast bovenstaande activiteiten gaat de toekomst ons nog meer werk opleveren, als de overheid tenminste prioriteit aan

het onderwerp geeft. Als dat zo is, dan dient als eerste aan de hand van *algemeen aanvaarde uitgangspunten* een volledig overzicht verkregen te worden van het waardevolle funeraire erfgoed. Een projectvoorstel daartoe ligt overigens sinds 1994 uitvoeringsgereed...! Tegelijkertijd zal de *voorlichting* over verschillende aspecten met betrekking tot het funeraire erfgoed vorm moeten te krijgen. Niet alleen inhoudelijk en technisch, maar vooral ook juridisch. Tegelijkertijd moet binnen en buiten de RDMZ aan kadervorming worden gedaan door het geven van interne en externe cursussen. *Draagvlakverbreding* door voorlichting en educatieve projecten - ook voor de jeugd - moeten het onderwerp breder op de agenda krijgen dan voorheen het geval was. Bevordering van de *samenwerking* tussen de belanghebbende partijen is daarnaast van essentieel belang. Een realistisch beschermingsbeleid en een bundeling van krachten zullen daarvan de motor moeten zijn. Het te formuleren beleid zal zich dienen te richten op begraafplaatsen met slechts enkele begrafenissen per jaar tot begraafplaatsen die volcontinue in bedrijf zijn. Om dit beleid goed vorm te geven en de discussie over het onderwerp levendig te houden dient, analoog aan het Bouwhistorisch Platform, een *Platform Funerair Erfgoed* te worden opgericht of dient aansluiting te worden gezocht bij een reeds bestaande overlegstructuur - bijvoorbeeld de Groenkoepel. Door middel van *proefprojecten* zou in de komende jaren onderzocht moeten worden hoe dit beleid, zowel inhoudelijk als instandhoudingstechnisch, gestalte kan krijgen. Geregelde evaluatie is bij dit alles een voorwaarde.

Besluit

Er is nog veel meer te zeggen en toe te lichten, maar ik denk dat u inmiddels wel een beeld hebt gekregen van wat er is gebeurd en nog te gebeuren staat. En, belangrijker nog, welke de meervoudige betekenis kan zijn van de begraafplaats: niet alleen een rustplaats voor de doden, maar ook een groene oase van rust en overpeinzing voor de levenden. Ik wil eindigen met een oproep. Hieronder treft u een aantal stellingen, overwegingen en suggesties aan. Ze zijn afgeleid van mijn betoog en vooral bedoeld als bouwstenen voor het *in gezamenlijkheid* ontwikkelen van een beleid voor ons funeraire erfgoed. Een beleid dat zijn wortels moet hebben in de realiteit van alledag. U kunt met ons meedenken door schriftelijk of per e-mail te reageren t.a.v.: L.A.H. Bok, Bureau Actualisering Monumentenregister, Postbus 315, 3700 AH Zeist of per mail: l.bok@amr.nl

Stellingen

- Het behoud van onze funeraire cultuur gaat een ieder van ons - toekomstig erflaters - aan;
- Voor ons funeraire erfgoed is alleen toekomst als de direct betrokken partijen zich *op basis van gezamenlijk geformuleerde én onderschreven uitgangspunten* inzetten voor verantwoord behoud, beheer en gebruik;
- Voor deze bijzonder kwetsbare en tot op heden beleidsma-

tig sterk onderbelichte categorie monumenten moet door de rijksoverheid - in overleg met vertegenwoordigers van de meest belanghebbende - op zo kort mogelijke termijn een *realistisch en innoverend beschermings- en instandhoudingsbeleid* ontwikkeld worden;

- Parallel aan de ontwikkeling van dit *beschermings- en instandhoudingsbeleid* dienen de daarmee verbonden *financiële consequenties* te worden doorgelicht. Als het bestaande instandhoudingsregime voor deze categorie tekort schiet of niet kan worden aangepast, dient voor deze bijzondere categorie monumenten een aangepast *financieel regime* in het leven te worden geroepen;
- De instandhouding van het beschermde funeraire erfgoed is *nadrukkelijk* niet alleen de zorg van de overheid en de gemeenten, maar évenzeer die van particulieren, stichtingen, kerkbestuurders, bestuursorganen en vertegenwoordigers van verenigingen en organisaties;
- Bij de instandhouding dienen, behoudens de eigenaren, met name de beheerders van de begraafplaatsen, (tuin)architecten en (groen)ontwerpers, biologen en ecologen, uitvaartondernemingen, de grafsteenindustrie etc. te worden betrokken;
- Moeilijker in te passen, maar van groot belang, is de vaak zeer persoonlijke beleving van nabestaanden van een laatste rustplaats;
- Voor de ontwikkeling van een realistisch beschermings- en instandhoudingsbeleid en om de discussie levendig te houden moeten inhoudelijk, juridisch, bedrijfsmatig en uitvoeringstechnisch betrokken partijen binnen een overlegstructuur geregeld met elkaar van gedachten kunnen wisselen. Onderzocht moet worden of dit een zelfstandige structuur moet zijn (Platform Funeraire Cultuur) of dat aansluiting bij een bestaande overlegstructuur, bijvoorbeeld de Groenkoepel, mogelijk is;
- Het verdient aanbeveling te onderzoeken in hoeverre de uitvaartbranche, de levensverzekeringsmaatschappijen, de grafsteenindustrie en andere gerelateerde instanties in financiële of materiële zin partner bij de instandhouding kunnen of willen zijn;
- Vanuit een oogpunt van *efficiënte exploitatie* van de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen is het wenselijk om hiervoor steevast een beheerplan (*Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling*) voor de langere termijn op te stellen;
- Niet alleen voor het *grijs* (graftekens), maar ook voor het *groen* (aanleg en beplanting), het *rood* (gebouwen en andere harde objecten) en het *blauw* (waterpartijen).

Ter toelichting

In een '*Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling*' wordt een door alle betrokken partijen gezamenlijk gedragen toekomstvisie op de gehele begraafplaats en de directe omgeving vastgelegd. Het plan wordt aanvaard en officieel onderschreven en /of bekrachtigd door de eigenaar, het College van B & W en de Minister van O C & W (i.c. de RDMZ).

Afb. 8 Voor een deel van ons funerair erfgoed is het al te laat, maar gezamenlijk optreden met een realistisch beschermingsbeleid kan veel van wat nog rest, redden (foto Leon Bok)

Kleinere ingrepen kunnen op basis van het geaccordeerde plan zonder meer worden uitgevoerd. Grotere ingrepen, waarvoor de plannen zijn gemaakt in overstemming met de visie in het geaccordeerde plan en de eventuele reeds aanwezige deelplannen, worden door de RDMZ in het kader van de vergunningverlening ex art. 11 Mw 1988 getoetst. Vanuit die gedachte zou de advisering bij een verzoek om een vergunning voor wijziging ruimschoots binnen de wettelijk gestelde termijnen moeten kunnen plaatsvinden. Dit met het oog op de geen uitstel duldende begraafactiviteiten op een (beschermde) begraafplaats.

NB: de bovenbeschreven werkwijze wordt binnen de RDMZ aan de hand van enkele proefprojecten inhoudelijk en juridisch getoetst. De resultaten zullen periodiek worden geëvalueerd

Noten

- 1 De nieuwe Wet op de lijkbezorging (Wlb) dateert van 1991. Zie voor een toelichting op de deze wet onder andere J.L. van Deventer-Klootwijk en W. Klootwijk, *Zakboek Uitvaartwezen*. [Editie 2002], Den Haag 2002; W.G.H.M. van der Putten, *Handboek Wet op de lijkbezorging*. Lelystad: Koninklijke Vermande 1993. Ibid., *Thematisch Handboek Lijkbezorging*. Lelystad: Koninklijke Vermande. [losbladige uitgave]
- 2 Zie *Symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z*. Utrecht (1991), s.v. vlinder. [Nederlandse vertaling van H. Biedermann, *Knaurs Lexicon der Symbole*. München 1989]
- 3 Zie voor het verslag van deze studiedag en enige aanvullende artikelen *Bulletin KNOB*, 86 (5), 1987.
- 4 H.L. Kok, A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan*. Utrecht 1994. [Stichting Teleac]
- 5 De naam luidde oorspronkelijk: de Terebinth, vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats. De Terebinth werd opgericht in 1986 en kreeg in 2001 haar nieuwe naam. Deze geeft de vereniging, die ongeveer 600 leden kent, een bredere cultuurhistorische basis. Het tijdschrift *de Terebinth* verschijnt vier maal per jaar. Contact-adres: Molenweg 2, 3911 SH te Rhenen
- 6 *Begraafplaatsen als cultuurbezit. Met inventarisatiehandleiding*. Utrecht 1992. [Uitgave de Terebinth]
- 7 Behalve aan de provinciale hoofdsteden, besteedt de reeks *Funerair Cultuur* ook aandacht aan regio's in de provincies. De reeks, waaraan verschillende auteurs meewerken, wil een beeld geven van de funeraire cultuur in Nederland. Het deeltje met de titel *Doodse Dingen - funerair erfgoed in publiek verband*, dat tijdens de studiedag werd aangeboden (auteur W. Cappers), vormt de inleiding op de reeks. Bij het ter perse gaan van dit artikel zijn verschenen Den Haag, Zwolle, Alblasterwaard & Vijfheerenlanden, Doodse Dingen, Drechtsteden, Midden-Holland, regio Rotterdam en Amsterdam; in voorbereiding zijn Utrecht en Arnhem. De reeks wordt uitgegeven onder auspiciën van de Terebinth.
- 8 Informatie ontleend aan brochure *Kerken in het Groen*. [uitgave Stichting Groninger Kerken en Landschapsbeheer Groningen te Groningen] Gerestaureerd zijn inmiddels de kerkhoven van Farmsum, Krewerd, Middelstum, Noorddijk, Thesinge, Wehe-den-Hoorn, Westerwijtwerd, Wittewierum, Woltersum, Zuidwolde en Zuurdijk.
- 9 Zie hierover: F. Püttmann e.a., *De Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag*, Den Haag 1993. [VOM-reeks 1992 nr. 5]
- 10 Zie de RDMZ-brochures *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens* en *Instandhouding en herstel van historische graftekens van ijzer, kunststeen en hout*. (Info Restauratie en Beheer 2000 nrs. 18 en 19)
- 11 Voor meer informatie over deze begraafplaats zij verwezen naar Y. Attema, L. Bok en J. Smals, *De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden. Roodbaards laatste rustplaats*, Leeuwarden 2001.
- 12 Zie voor de brief van Minister van WVC, mr. drs. L.C. Brinkman, *Bulletin KNOB*, 86 (5), 1987, pp. 195-198.
- 13 Deze database wordt beheerd door L.A.H. Bok en wordt benut door De Terebinth en de RDMZ.
- 14 De Wet op de lijkbezorging (Wlb) onderscheidt twee categorieën begraafplaatsen: Gemeentelijke en Bijzondere.

Over ‘Engels Hout’ en ‘boordbedden’: het spanningsveld tussen uitheemse en inheemse beplanting

Heimerick Tromp en Carla Oldenburger

In 1787 noteert Johannes Meerman, een van de eerste Nederlanders die een beschrijving van Engelse parken in landschapsstijl geeft, in zijn reisjournaal de volgende typering van de manier waarop in deze parken de beplanting gerangschikt wordt:

“Allerlei soort van gewasch wordt dan met opzet door elkan- der geplaatst: zulken die altijd groen zijn, zulken die ‘s winters hun blad laten vallen, bloemdragend geboomte; en, om de groepen pyramidaal te maaken, wordt het geen het laagste blyft vooraan, het andere meer achterwaards gezet.”

Vervolgens noemt hij enkele soorten van bomen, die bij deze, voor die tijd nieuwe en revolutionaire beplanting gebruikt worden:

“De gewoone en Portugeesche laurier, de Larix, de Weymouth-pijn en allerlei soorten van dennen, de Seringue, de Gouden regen en de Sneeuwbal maaken de grootste vercierselen dier plantsoenen uit.”

Meerman leefde in de achttiende eeuw, een tijd, waarin de tuinkunst een revolutionaire ontwikkeling doormaakte waarvan we de resultaten in menig park en tuin terug konden vinden. Meer dan ooit brachten Europese ‘Grand Touristen’, jongelingen uit gegoede milieus die uit opvoedkundig oogpunt een culturele reis door Europa maakten, allerlei ideeën mee naar hun vaderland. Deze werden in een arcadisch, ‘natuurlijk’ landschap gematerialiseerd in de vorm van kleine kwetsbare architectuur. Kortom grotten, tempeltjes, paviljoens en koepels met adjectieven als Grieks, Turks, Tataars, Zwitsers en Chinees. De 18de-eeuwer schiep zich zo een micro-cosmos waarin hij de hele wereld zowel in ruimte als in tijd gedurende één wandeling kon bereizen. Dit bleef niet beperkt tot de gebouwtjes. Ook de beplanting moest van verre komen en een evocatie vormen van het exotische. Gebouw en beplanting moesten elkaars karakter versterken: rood en groen zouden zo samen een paradijselijk Shangri-La, het onbereikbare Utopia, gaan vormen.

Vooraf in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de belangstelling voor dat exotische, ‘buitenlandse’ aspect, dat daarvoor hoofdzakelijk in de literatuur en zaken als porselein en textilia naar voren trad, in een stroomversnelling. Intermediair werd de ‘nieuwe’ Tuinkunst, de jongste zuster van de

Kunsten, die de saaie, voorspelbare geometrische tuinen en parken omtoverde tot bezielde en ‘pittoreske’ oorden met groene, heuvelachtige landouwen en mysterieuze, schijnbaar oneindige slingerende beken. Het park in ‘Engelse’ landschapsstijl werd de ideale plek om droom en werkelijkheid met elkaar te verenigen.

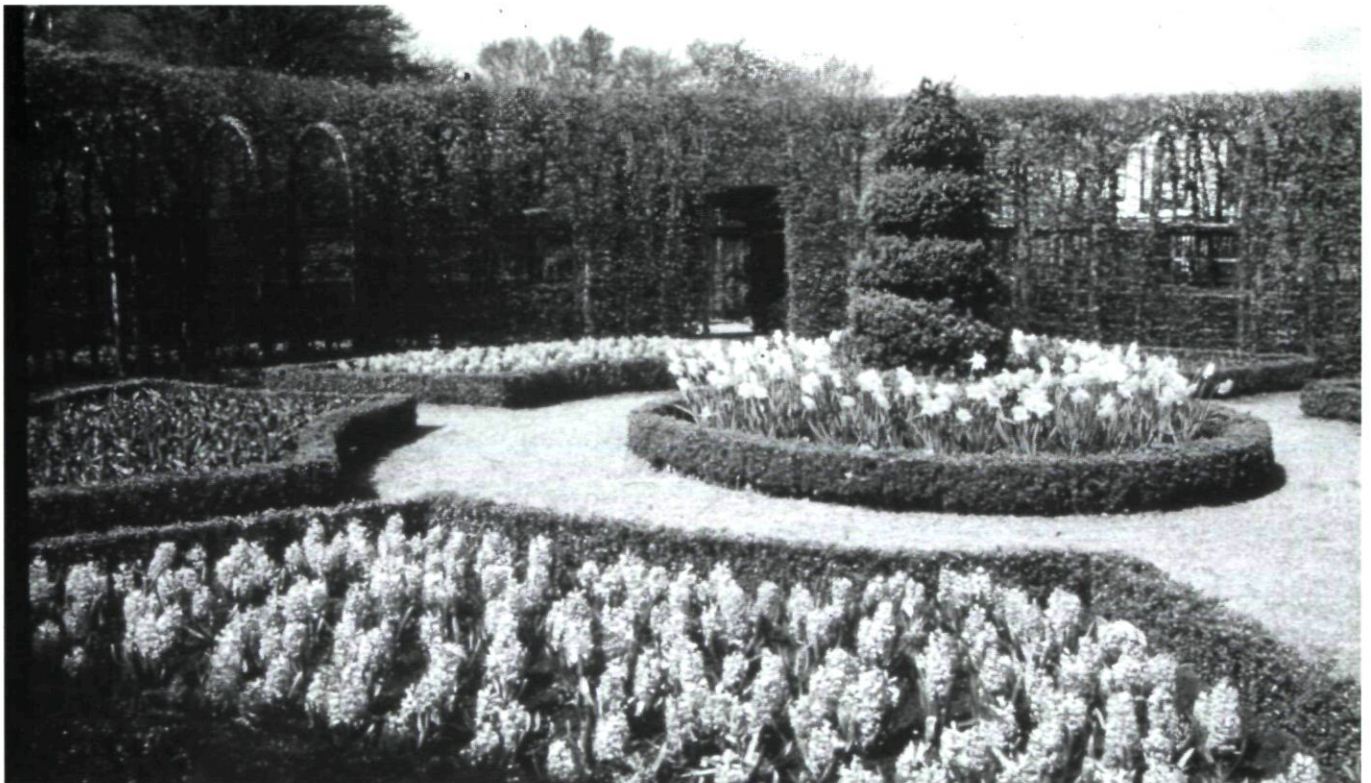
In Nederland volgde men vooral de ontwikkelingen op dit gebied in Frankrijk en Duitsland, want slechts zelden bezochten onze voorouders Engeland in persona, en dan nog soms nádat zij zelf al lang een ‘Engelse aanleg’ hadden gerealiseerd, zoals in het geval van baron van Spaen van Biljoen. ‘Engelse Bosjes’, ‘Engels Werk’, ‘Engelse Partyen’: het zijn achttiende-eeuwse realisaties van exotische, buitenlandse natuur- en cultuuri-deeën, waarin ruimte ontstond om tevens een eigen identiteit, een eigen levensvisie gestalte te geven. Het was vooral ook een Europees verhaal, waarmee de man van goede smaak, ‘l’homme de bon gout’ liet zien dat hij deel uitmaakte van de erudiete en welopgevoede internationale gemeenschap.

Uit recent onderzoek is gebleken, dat we bij dat adjectief ‘Engels’ in de tweede helft van de achttiende eeuw niet altijd aan het hele complex van parkaanleg met slingerpaden, heuveltjes en kronkelende beken moeten denken. Soms lag de nadruk bij de ‘Engelse Party’ speciaal op de beplanting zelf, exotisch vanwege het feit, dat de Engelsen ermee waren begonnen te experimenteren, nadat zij vele soorten hadden geïmporteerd uit Amerika, de Pontus en het Verre Oosten. En wij Nederlanders met onze groene vingers, eeuwenoude kwekerstradities en handelsgeest professionaliseerden dat in korte tijd; vóór de achttiende eeuw ten einde was exporteerden wij al die groene, ‘uitheemsche’ schatten over de gehele beschaafde wereld.

We spreken nu zo makkelijk over Nederlandse historische buitenplaatsen, omdat er gelukkig de laatste jaren veel onderzoek en onderhoud, gebaseerd op dat onderzoek, op dit gebied heeft plaatsgevonden. Maar dit hele proces is pas op gang gekomen, sinds in 1972 de tentoonstelling *Nederlandse Buitenplaatsen bedreigd?* met zijn alarmerende titel vele liefhebbers en betrokkenen zoals monumentenzorgers, kunsthistorici, tuin- en landschapsarchitecten en niet te vergeten eige-

Afb. 1. De Pandhof te Utrecht (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 2. De Prinsentuin in Groningen (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 3. Detail met aanplant Echinacea purpurea (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 4. Reconstructie van Engels bosje met de heester Franse Roos op Beekestijn (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

naren van buitenplaatsen met hun historische parken en tuinen wakker schudde. Terwijl men decennia lang de 'groene' onderdelen van monumenten als kastelen en historische landhuizen verwaarloosde en deze in feite niet eens als monumentaal gezien werden, is in de loop van de tijd de noodzaak tot bescherming van niet alleen het huis, maar ook de omgeving, het park en de tuin, steeds meer algemeen erkend. Van het een kwam het ander. De RDMZ nam de bescherming ter hand, er werd een begin gemaakt met een reeks wetenschappelijke, documentaire beschrijvingen en de inmiddels opgerichte Nederlandse Tuinenstichting initieerde verschillende studies naar belangrijke tuin- en landschapsarchitecten. De P.H.B., de stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen, al in 1973 opgericht, verenigde een groeiend aantal particuliere eigenaren en nam met steun van de overheid het achterstallige en het dagelijkse onderhoud ter hand.

Kortom: de hele atmosfeer met betrekking tot de historische tuinen en parken keerde zich ten goede; ook aparte projecten gaven daaraan nog eens een extra impuls: zo kan de rol van de restauratie van het Loo niet voldoende benadrukt worden. Het 'nieuwe' onderwerp van studie en instandhouding kreeg zonder meer een enthousiaste ontvangst: de buitenplaatsen werden algemeen als een uitermate boeiende wereld gezien, een soort Atlantis, dat verloren leek te zijn gegaan, maar dat beetje bij beetje werd teruggevonden.

Die speurders van het eerste uur verenigden zich in het Tuin-historisch Genootschap 'Cascade', opgericht voor uitwisseling tussen de geïnteresseerden.

Ook de universiteiten kregen belangstelling, spannende doctoraalscripties werden afgeleverd en in dit klimaat kon de Springer Collectie, tegenwoordig de afdeling Speciale Collecties van de L.U. Wageningen met een schat aan gegevens op het gebied van tuin- en parkarchitectuur als brandpunt fungeren.

Het onderzoek naar de buitenplaatsen voor beheers- en herstel- of restauratieplannen, dat laatste meestal voor bepaalde onderdelen van de buitenplaats en zeker niet meer zo rigoreus als bij het Loo, kreeg steeds meer een specifiek karakter. De nadruk kwam te liggen op het zoeken naar oud kaartmateriaal, van ontwerpen tot en met kadasterkaarten en topografie, verder oude afbeeldingen, foto's, beschrijvingen; met het terrein zelf als een soort 'bodemarchief' kon men dikwijls een heel eind komen.

In dit geheel vergat men eventuele beplantingsplannen niet, maar hier deed zich al spoedig een probleem voor: van de oorspronkelijke beplanting, waarvan Meerman zo'n typerende beschrijving geeft, was dikwijls maar bitter weinig over en de gegevens waren soms heel moeilijk te interpreteren, omdat de nomenclatuur in de loop van de eeuwen allerlei veranderingen had ondergaan, die soms niet meer na te speuren waren.... Gebrek aan onderhoud, vereenvoudiging van de aanleg deden de rest. En intussen was er her en daar al heel wat 'gerestaureerd' en opnieuw ingeplant, met modern materiaal...

Dit vraagstuk van vervaging en erosie van de beplanting, dat zo inhaerent is aan het uiteindelijk ephemer karakter van park en tuin, werd steeds pregnanter, naarmate de kennis op andere onderdelen van de buitenplaatsgeschiedenis toenam... Het gaat hier tenslotte om de aandacht voor de bouwstenen van die parken, namelijk het historische sortiment aan bomen, struiken en bloemen, die samen met de architectuur het karakter en de waarde van het monumentaal groen bepalen. Het is duidelijk, dat een dendrologische benadering van de beplantingen in historische tuinen en parken nog in de kinderschoenen staat. Bijna dagelijks gaan er nog belangrijke exotische of inheemse exemplaren verloren. Dit betreft bomen en heesters die niet alleen door hun bijzondere standplaats op een buitenplaats of in een stadspark van onschatbare waarde zijn, maar die ook om hun specifieke dendrologische waarde onvervangbaar zijn. Niet zelden gaat het om een boom of heester die als uniek exemplaar voor die ene buitenplaats werd ingevoerd vanuit verre, exotische streken.

Om aandacht te vragen voor deze negatieve ontwikkelingen, nam de Stichting PHB in 1995 het initiatief om samen met

Afb. 5. Ermenonville, het Ile Jean-Jacques Rousseau met de zwarte populieren (foto Oldenburger Historische Tuinen, ca. 1980)

Buro Maes te Utrecht en met de Nederlandse Dendrologische Vereniging deze problematiek aan te pakken.

Hiertoe werd speciaal de Stichting Dendrologie in het leven geroepen met als doel op basis van onderzoek van een aantal proefobjecten het belang van een zorgvuldige omgang met de dendrologische rijkdommen van onze buitenplaatsen duidelijk te maken. Het door het Prins Bernard Cultuurfonds gesubsidieerde onderzoek resulteerde in het in 1998 uitgegeven onderzoeksrapport *Groene Bouwstenen. Dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen*, opgesteld in samenwerking met Carla Oldenburger en Albert Hoekstra, die het leeuwendeel van het dendrologische onderzoek voor zijn rekening nam.² De conclusies uit dit onderzoek waren opzienbarend te noemen. In vergelijking met de oorspronkelijke beplantingslijsten bleek op de onderzochte buitenplaatsen slechts tussen de 3% en 12% van de soortenvariëteit aan beplanting nog aanwezig te zijn. Ook kwam naar voren, dat een van de grootste problemen bij het onderzoek de naamgeving is, omdat plantnamen uit bewaard gebleven beplantingslijsten van 18de- en 19de-eeuwse tuin- en landschapsarchitecten niet overeen komen met de huidige nomenclatuur.

Inmiddels ligt er ook bij de Nederlandse Tuinenstichting een voorstel voor een grootscheeps onderzoek naar historische beplanting in tuinen en parken, waarbij met name de vaste planten in tuinen van na 1850 centraal staan.

Nu we langzamerhand weten, waarover we spreken, moeten we ook dit onderwerp ter hand nemen, want herstel moet immers historisch verantwoord gebeuren. Hierbij zal ook de problematiek van de steeds veranderende nomenclatuur aangepakt moeten worden. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor de parken in landschapsstijl, al speelt het hier wel bijzonder sterk, maar ook voor grote, geometrische objecten met lanenstelsels. Als we zo te werk gaan, komen we steeds dichterbij de ervaringswereld van liefhebbers als Meerman en Van Spaen, die ons in geschrift en in de praktijk hun creaties nalieten.

Voorbeelden

Na deze inleiding door Heimerick Tromp liet Carla Oldenburger een aantal dia's zien, die de besproken problematiek aanschouwelijk maakte.

Allereerst werd een gezicht in de Kloostergang (Pandhof) te Utrecht getoond. Deze tuin is in 1962 ontworpen door de tuinarchitect Hein Otto. De tuin is eind jaren zestig aangelegd, zonder dat iemand zich heeft afgevraagd of een kruidentuin in de Middeleeuwen ooit heeft bestaan op die plaats. Waarschijnlijk dus niet is het antwoord. De inheemse planten zijn zeer zorgvuldig uitgezocht en werden allemaal toegepast in de Middeleeuwen, volgens middeleeuwse bronnen. Vorm en inhoud zijn dus niet als een eenheid behandeld tijdens de restauratie.

Afb. 6. Ermenonville, het Ile Jean-Jacques Rousseau met de witte Populieren of Abelen (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Daarna volgde een aantal afbeeldingen van prenten met het thema tulp. Op de eerste, een prent uit 1583, uit: H. Vredeman de Vries, *Hortorum viridiarumque...elegantibus et multiplex formae*, staat rechtsonder in de hoek een uitheemse tulp. Het gaat hier om een zeer vroege introductie uit Turkije.

De afbeelding van de Tulipa Viceroy, uit: *Verzameling van een meenigte tulipaanen*, 1637. (Verkocht door) P. Cos, bloemist te Haarlem, kan verbonden worden aan de speculatie met tulpen. Deze tulp, de Vice-roy, is verkocht voor Fl. 3000,= en de tweede maal voor Fl. 4200,=, een heel bedrag in 1637, gelijk aan de prijs van een aardig grachtenhuis in Amsterdam. Bij de gerestaureerde Prinsentuin te Groningen is de vorm / het ontwerp van de tuin gebaseerd op een detail van een vogelvluchttekening van de stad Groningen uit 1634. De invulling met perken vol tulpen (en hyacinten en narcissen) doet onrealistisch aan als men weet dat tulpen in die tijd erg duur waren. Men zou hier van een perk vol grachtenhuizen kunnen spreken!

Ook op Het Loo zijn recent nog fouten gemaakt. De parterres, die tegen het huis aan gelegen zijn, werden in dit geval met veel te veel planten van *Tropaeolum* beplant, hetgeen niet realistisch is voor 1684, omdat ze in die tijd nog zeer schaars aanwezig waren. Bij de reconstructie van de bedden in de gerestaureerde tuinen van Het Loo naar de situatie van 1685 staat middenin een aanplant van *Echinacea purpurea*, een plant die in 1685 bekend was in Engeland, maar nog niet in Nederland.

Op de plattegrond van de buitenplaats Beeckestijn, uit 1772, door J.G. Michael, is de aanplant van Engels Hout en Engelse Bosjes duidelijk waarneembaar.

Deze reconstructie werd gerealiseerd door Bureau Copijn Utrecht Tuin- en Landschapsarchitecten BV., in samenwerking met Bureau Albers Adviezen. Het is een van de eerste malen dat op grond van wetenschappelijk onderzoek Engelse bosjes weer werden gerealiseerd in Nederland (2000).

Een sprekend buitenlands voorbeeld betreft het Park van Ermenonville met het eiland en gedenkteken voor J.J. Rousseau, beplant met Italiaanse (zwarte) populieren. Deze tot in de hemel reikende populieren waren symbolisch voor het eeuwige leven, zoals ook de cypressen in Italië. Eind jaren '90 waren deze populieren kaprijp en werden gekapt. Aangezien iedereen het overbekende beeld van de hoge fiere populieren al meer dan tientallen jaren kende, leek het in dit geval vanzelfsprekend, dat voor de juiste soort vervanging gekozen werd. Maar wat gebeurde? De hoge populieren werden eind jaren '90 vervangen door witte veel lager blijvende populieren of abelen. Onmiddellijke conclusie van de leek was dat er geen onderzoek was gedaan. In een Nederlands vakblad verscheen een artikel waarin deze onnadenkende handelwijze streng werd afgewezen.

Maar Oldenburger Historische Tuinen ontdekte twee bewijzen voor het feit dat er juist gedegen onderzoek was gedaan:

1. Op een tekening van het eiland in park Ermenonville van

Cl. Bulloz, uit het begin van de 19de eeuw zijn witte populieren te zien;

2. Op een 19de-eeuwse interieurschildering (in Museum D'Unterlinden in Colmar) wordt eveneens het eiland van Ermenonville afgebeeld (of een eiland geïnspireerd op dit thema). Ook op deze schildering zien we witte populieren of abelen.

Noten

1. J. Meerman, *Eenige Berichten omtrent Groot-Brittannien en Ierland*, 's-Gravenhage 1787, pp. 43-45.
2. A.H.Hoekstra, C.S. Oldenburger -Ebbens en H.M.J.Tromp, *Groene Bouwstenen, Dendrologisch Onderzoek op Historische Buitenplaatsen*, Oudenbosch/Heerde/Oosterbeek 1998.

St Ludwig, strijd om een monument

Hugo Landheer en Ton Wolswijk

De Heemkundevereniging Roerstreek (HVR) en het Burgercomité St. Ludwig voeren, met steun van verschillende andere verenigingen, waaronder het Cuypersgenootschap, al jaren actie voor het behoud van het College St. Ludwig in de gemeente Roerdalen.

In de afgelopen 6,5 jaar is een bijna onontwarbare kluwen van procedures ontstaan.

Hoe het begon

Het College St. Ludwig ligt in Vlodrop ongeveer 650 meter van de grens met de Bondsrepubliek Duitsland. De ingang van het enorme schoolcomplex is gericht naar het oosten, omdat St. Ludwig werd gesticht door Franciscanen van de Saksische provincie. In 1875 werden ze, net als vele andere religieuze groeperingen, gedwongen hun activiteiten in Duitsland te discontinueerren als gevolg van de Kulturkampf. De orde van de Franciscanen vond toen, evenals vele andere orden, onderdak in Nederland. Eerst vestigden de paters zich in Sittard, later in het Gelderse Harreveld. In 1905 kochten zij een stuk grond van enkele tientallen hectaren in Vlodrop. Nadat enkele jaren gebruik was gemaakt van een noodgebouw, verrees in de periode 1905 - 1909 het imposante College St. Ludwig.

Dit internaat opende in oktober 1909 de poorten en richtte zich uitsluitend op het onderwijs aan Duitse leerlingen. In 1926 werd het internaat erkend door de Duitse overheid als een Gymnasium Deutsche Schule im Ausland. Het aantal leerlingen breidde zich zodanig uit dat in 1931 aan de achterzijde van het hoofdgebouw twee vleugels met twee etages werden verhoogd. Het gehele complex was naar de regels van de H. Franciscus eenvoudig ingericht en in principe zelfvoorzienend. St. Ludwig beschikte onder andere over een eigen boerderij met landbouw, veeteelt en pluimvee. In moestuinen kweekten de broeders groenten, er stonden uitgebreide boomgaarden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw door de bezetter gevorderd en was het niet in gebruik als school. Van 1950 tot 1978 heeft het complex weer als school gefunctioneerd. Vanwege de terugloop van het aantal roepingen, werd de school op 1 oktober 1978 gesloten. Daarna stond het grote gebouw enkele jaren lang leeg. Het gebouwencomplex ligt ongeveer vierenhalf kilometer buiten het dorpje Vlodrop in

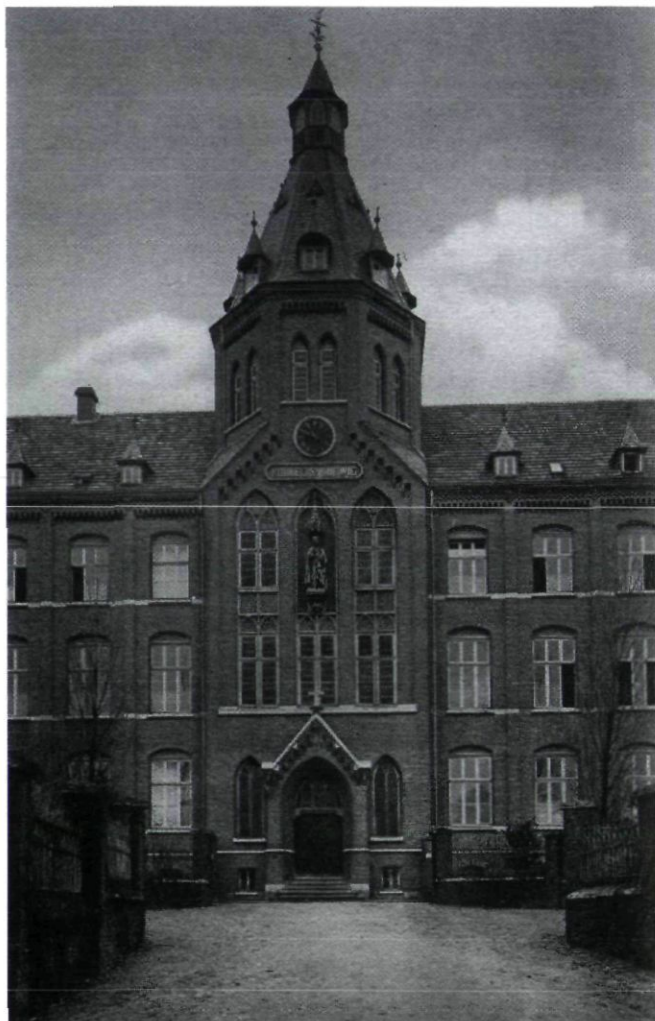
enigszins heuvelachtig terrein, omgeven door bossen, aan een spoorlijn die het natuurgebied de Meinweg doorkruist. Tegenwoordig is die spoorlijn beter bekend als de 'IJzeren Rijn'. Vroeger lagen aan beide zijden van de grens uitgebreide rangeerterreinen. Vanaf dit rangeerterrein liep een smalspoorlijntje naar het college voor het vervoer van bouwmaterialen ten behoeve van de bouw van het College. Later werden via dat lijntje, waarvan nu alleen een stootblok en een talud resteert, de kolen aangevoerd waarmee het collegecomplex werd verwarmd.

Fase 2: Leegstand

In 1978 kocht het rijk het complex van de paters. Van 1978 tot 1984 circuleerden verschillende plannen voor een nieuwe bestemming van St. Ludwig. Eerst zou een opleidingscentrum

Afb. 1. Foto uit november 2002. Een van de hoektorens vertoont duidelijk zichtbare sporen van verwaarlozing.

Afb. 2. De hoofdingang van St Ludwig rond 1930

van de ME in het complex worden ondergebracht, later een douaneopleiding. Als gevolg van bezuinigingen kwam van beide plannen niets terecht. Intussen stond het grote schoolcomplex leeg. Het gebouw werd in die periode wel bewaakt, verwarmd en onderhouden. De terreinen, de wandelparken en de boomgaarden verwilderden echter bij gebrek aan onderhoud.

In 1984 werd het complex door de staat verkocht aan de Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie, een onderdeel van de Maharishi-organisatie. Met die transactie was een bedrag van f1.8 miljoen gemoeid. Tezelfdertijd werd het grootste deel van de akkers, weilanden en bossen en de kloosterbegraafplaats met de begraafplaatskapel overgedragen aan Staatsbosbeheer. Vanaf 1984 vestigden de Maharishi en zijn organisatie zich in en om het complex.

Fase 3: olopende spanning

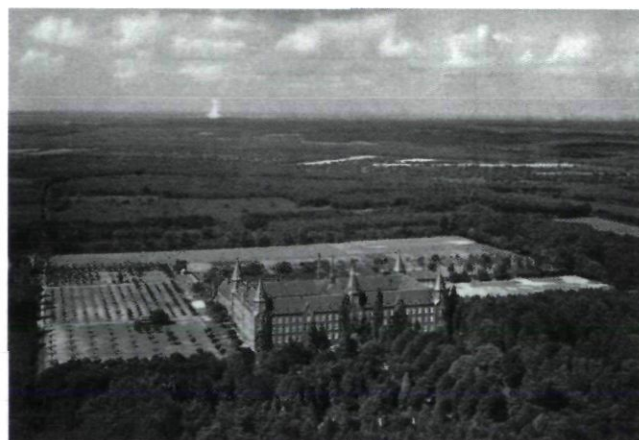
Kort nadat de Maharishi zich had gevestigd in Vlodrop, op

het terrein van het College, begon men in het kader van het MIP onderzoek te doen in de gemeente. Het College St. Ludwig bleek een waardevol gebouw, dat dateerde uit een bijzondere tijd, de tijd van de Kulturkampf.

De Maharishi en zijn organisatie hadden geen belang bij enig historisch onderzoek naar het gebouw. De gemeente en de provincie stelden zich vooral op het standpunt dat de komst van de Maharishi European Research University (MERU) een stimulans betekende voor de werkgelegenheid in het gebied. Zowel Rijk als provincie verstrekten subsidies om dat economisch belang te realiseren, maar van enige betekenis voor de omgeving is tot nu toe geen sprake geweest. In oktober 1996 liet de Maharishi weten dat hij het kloostercomplex wilde slopen omdat de bouwstijl, de aard van de gebruikte materialen en vooral de oriëntatie van het gebouw in het geheel niet overeenkwamen met de wensen van zijn organisatie. Toegevoegd werd de dreiging dat de MERU uit Vlodrop zou verdwijnen wanneer het kloostercomplex niet werd gesloopt. Aangezien uit de MIP rapportage inmiddels wel duidelijk was geworden dat het klooster monumentwaardig was, diende de Heemkundevereniging Roerstreek (HVR) in reactie op de aankondiging van de sloopvergunning in het kader van de bouwverordening, in november 1996 een aanvraag in voor bescherming op grond van artikel 3 van de Monumentenwet. Daarbij was de toenmalige secretaris van het Cuypersgenootschap behulpzaam.

Vanaf 3 december 1996 genoot het kloostercomplex voorbescherming. Enkele dagen later diende de HVR een bezwaarschrift in tegen de sloopvergunning op grond van de bouwverordening. Het Cuypersgenootschap volgde enkele dagen later. Begin januari 1997 richtte een aantal verontruste burgers uit Vlodrop het Burgercomité St. Ludwig op.

In het voorjaar van 1997 mislukte een bemiddelingspoging door de Gedeputeerde van Cultuur van de provincie Limburg. De standpunten verhardden zich. De Maharishi stelde zich compromisloos op en B&W gingen voorbij aan het algemeen belang en kozen duidelijk voor het privé-belang van de Maharishiorganisatie. Nadat in oktober 1997 de Staatssecretaris van

Afb. 3. Luchtfoto van het kloostercomplex rond 1965, genomen in noordwestelijke richting, met duidelijk zichtbaar de boomgaarden en de bosrijke omgeving.

Afb. 4. Schoolgang rond 1930. Waarschijnlijk is de toestand nog als afgebeeld.

OC&W het College had aangewezen als beschermd Rijksmonument brak een nieuwe fase aan. Rond deze tijd vormde de cultuurhistorische waarde van het College onderwerp van onderzoek en discussie. Op verzoek van de MERU stelde A. van der Woud van de Vrije Universiteit van Amsterdam een onderzoek in naar de architectuurhistorische waarde van het complex en kwam daarbij tot een oordeel dat afweek van eerdere waardestellingen. Zijn 'contra-indicatie' werd door twee bestuursleden van het Cuypersgenootschap uitvoerig van commentaar voorzien. Deze interessante polemieek is terug te vinden in de *Cuypersbulletin* 4 (1998) 2a en 2b.

Fase 4: spanning en irritatie als gevolg van rechtsgedingen

De MERU vocht, onder andere op grond van de argumenten van Van der Woud, de aanwijzing als rijksmonument aan. Voordat het beroep van de MERU kon worden behandeld door de bestuursrechter, trok de MERU plotseling en zonder opgaaf van reden haar beroep in. Een bouwkundig onderzoek in november 1997 bracht aan het licht dat het complex vooral te lijden had van achterstallig onderhoud. Daarbij kwam schade die was aangericht in 1992 als gevolg van de aardbeving die Limburg trof. Vanaf het moment van de aankoop van het College door de Maharishi in 1984 was er nagenoeg geen doelmatig onderhoud meer verricht. Om de argumenten van de oriëntatie te ontkrachten, toonde een ingenieursbureau zelfs aan dat het bouwkundig mogelijk was het hele gebouw te draaien in de richting die de Maharishi wenste. Kosten van restauratie van het casco werden berekend op f 12 miljoen. De MERU diende in het kader van de Monumentenwet 1988 een verzoek tot sloopvergunning in. Verschillende organisaties en bedrijven meldden zich in 1998 en 1999 bij de gemeente om te laten weten dat ze mogelijkheden zagen voor herbestemming en ontwikkeling van het College met inachtneming van de cultuurhistorische waarden van het College en de omgeving. Ondertussen stelde de MERU alles in het werk om het College zo snel mogelijk tegen de vlakte te krijgen. Die pogingen mislukten.

In september 1998 gaven B&W van Roerdalen een sloopvergunning af in het kader van de monumentenwet. Tijdens een

Afb. 5. Luchtfoto uit november 2002. De schade aan de voorgevel, veroorzaakt door ongeautoriseerde sloopwerkzaamheden in september van dat jaar, is duidelijk zichtbaar

hoorzitting naar aanleiding van die vergunning werden de bezwaren van de oorspronkelijke actievoerders waaronder HVR, Burgercomité, Heemschut, CG en de Staatssecretaris ongegrond verklaard. De sloopvergunning bleef gehandhaafd. In maart 2000 verleenden B&W ook een sloopvergunning in het kader van de bouwverordening voor de economiegebouwen en later ook voor het hoofdgebouw. Opnieuw werd een bezwaarprocedure ingesteld tegen die verlening. De rechtbank van Roermond weigerde de vergunning in het kader van de bouwverordening goed te keuren zonder een rechtsgeldige Monumentenvergunning. De rechtbank liet de MERU duidelijk weten dat deze niet in het bezit was van een geldige monumentenvergunning. De Maharishi, de gemeente en de Staatssecretaris gingen vervolgens in beroep tegen de uitspraak van de rechtbank van Roermond. Op 12 september 2001 oordeelde de Raad van State dat St Ludwig niet mocht worden gesloopt omdat de noodzaak tot sloop zowel door de MERU als B&W niet kon worden aangetoond. Minder dan een uur na de uitspraak van de Raad van State kwamen drie kranen met beulballen, die een dag van tevoren in stelling waren gebracht, in actie bij de voorgevel van het College. Ondanks faxberichten en telefoontjes van leden van het Burgercomité, de HVR en omwonenden op 11 en 12 september 2001 aan B&W dat sloopvoertuigen waren geposteed aan de voorzijde van het gebouw konden de slopers ongeveer een uur lang hun verwoestende werk doen. B&W hebben pas na ongeveer een uur de illegale sloop laten stil leggen terwijl de afstand van het gemeentehuis naar het College in hooguit tien minuten kan worden afgelegd! Een groot deel van de voorgevel werd verwoest. De schade liep in de miljoenen, maar kan volgens een rapport dat werd opgesteld door de RDMZ worden hersteld. Aangifte werd gedaan van illegale sloop van de voorgevel van het College bij de politie. Tot op heden, dus meer dan 16 maanden later, is niet meer bekend dan dat de politie de rapporten van het onderzoek op 10 juni 2002 heeft doorgezonden naar de officier van justitie.

In de loop van 2002 kregen de betrokken actievoerders regelmatig berichten over illegale slooppraktijken in het pand. Deze berichten werden bevestigd door eigen waarnemingen en interne rapporten van de gemeente Roerdalen. B&W hebben nooit iets ondernomen! Inmiddels hebben B&W van Roerdalen overnieuw een sloopvergunning in het kader van de monumentenwet afgegeven voor het College. De motivatie is dezelfde als de eerste keer. De bestuursrechter te Roermond weigerde voor de tweede keer de sloopvergunning goed te keuren en gaf de Maharishi een extra waarschuwing mee: er mag absoluut niet worden gesloopt zonder rechtsgeldige sloopvergunning. Zowel de MERU als B&W van Roerdalen zijn in beroep gegaan bij de Raad van State tegen deze beslissing van de bestuursrechter. In de loop van 2003 wordt de tweede behandeling bij de Raad van State verwacht. Ondertussen gaat de MERU door met haar salamitactiek; het stelselmatig beetje bij beetje vernielen van de cultuurhistorische waarden van het terrein en het bewust laten verpauperen van het College. B&W van Roerdalen doen wederom niets om deze praktijken te stoppen!

PUBLICATIES

Jenny Reynaerts, **'Het karakter onzer Hollandsche School': De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870**, Leiden [Primavera Pers] 2001, 310 p. ISBN 90 74310 69 9. 26,80 EUR.

De Amsterdamse Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten, die van 1822 tot 1870 onderwijs verzorgde in de schilderkunst, beeldhouwkunst, architectuur en graveerkunst, leidde tot voor kort in de kunsthistorische literatuur een schimmig bestaan. Een van de redenen hiervoor is de niet aflatende kritiek waarmee de opleiding al snel na de oprichting te kampen kreeg en die geleid heeft tot haar opheffing in 1870. Toch speelde de Koninklijke Akademie een belangrijke rol in het Nederlandse kunstleven van die tijd. Dat bleek ietwat aarzelend in 1985 in het artikel van Jenny Reynaerts over de architectuurtekeningen van de bouwkunst-leerlingen dat in dit tijdschrift het licht zag. Vijftien jaar later verscheen van dezelfde auteur de mooi uitgegeven dissertatie over de Koninklijke Akademie. Er zijn duidelijke verschillen tussen het boek en het artikel. Het artikel is vol feiten maar arm aan interpretaties, duidelijk de noeste arbeid van een zojuist afgestudeerde. Het proefschrift is daarentegen een goed geschreven betoog met een duidelijke visie. Hoewel dit niet uit de titel blijkt, ligt het zwaartepunt op de schilderkunst. De bouwkunst, het onderwerp van het artikel, komt er in de dissertatie bekaaid van af.

De nadruk op de schilderkunst geeft het boek onmiskenbaar lijn. De discussie of de academie in haar onderwijs de nationale schildertraditie met haar waardering voor landschappen, stillevens en genrestukken moest volgen of diende aan te sluiten bij internationale ontwikkelingen vormt het belangrijkste thema. Degenen die vonden dat de academie naar buitenlandse voorbeelden moest worden gemodelleerd, hadden het academische ideaal voor ogen: een universele kunst die volgens bepaalde regels een perfecte schoonheid nastreefde en boven regionale of nationale kunstscholen stond. De Franse Académie des Beaux-Arts, die als eerste referentiepunt gold, benadrukte het belang van de historieschilderkunst, een uiting die in Nederland nooit tot grote bloei was gekomen. De academische gedachte leefde sterk bij de Antwerpse kunstenaar en docent aan de plaatselijke academie Matthijs van Bree. Diens opvattingen lagen aan de basis van de hervorming van het kunstonderwijs die in 1817 bij Koninklijk Besluit werd geregeld, in de tijd dat Nederland en België met elkaar waren verenigd. Er kwam een piramidaal onderwijssysteem met kunstacademies in Antwerpen en in Amsterdam aan de top, gevolgd door tekenacademies in de grotere steden en onderaan tekenscholen die eenvoudig tekenonderwijs verzorgden.

Niet iedereen liep warm voor dit van bovenaf opgelegde academische ideaal - in Amsterdam bestond een eigen traditie die van de in 1718 opgerichte stadstekenacademie. Hier tekenden gevestigde en aankomende kunstenaars en 'kunstliefhebbers' een aantal malen per week naar pleisterbeelden en model. De stadstekenacademie gaf een geheel eigen interpretatie aan de academische traditie; typisch Hollandse uitingen als het landschap en het genre - en met name uit de Gouden Eeuw - stonden bij haar in hoog aanzien. Dezelfde houding is in de Nederlandse kunsttheorie aan het eind van de achttiende eeuw terug te vinden. De kunstliefhebbers die lid waren van de stadstekenacademie wensten in 1817 in feite de voortzetting ervan als Koninklijke Akademie (en dus niet de klakkeloze overname van het Antwerpse model). Bij wijze van compromis kreeg de Amsterdamse academie een eigen accent: een 'klasse' voor de landschap-

schilderkunst. Deze kwam echter niet van de grond; nog voor de eerste lessen waren begonnen, stierf de 'directeur' J. Hulswit in 1822. Een opvolger werd nooit benoemd.

De discussies over nationale kunst speelden niet alleen bij de oprichting, volgens Reynaerts vormen ze een rode draad in het bestaan van de Koninklijke Akademie. In essentie betrof het een dispuut tussen professoren, die destijds 'directeuren' werden genoemd, en de kunstliefhebbers. Deze laatsten namen sleutelposities binnen de academie in en bepaalden het beleid. Ze waren voorstanders van de kunstuitingen die tot de Hollandse traditie hoorden. De directeuren daarentegen hadden een voorkeur voor het academisme en de historieschilderkunst in het bijzonder. Deze voorkeur was, zoals Reynaerts overtuigend aantoont, mede ingegeven door de onvrede over hun positie aan de academie: het zorgdragen voor de uitvoering van het beleid dat door de dilettanten werd uitgedacht. De directeuren braken met deze ondergeschikte rol door in 1839 een nieuw onderwijsprogramma te presenteren. In hetzelfde jaar richtten ze de kunstenaarsvereniging Arti op, een vereniging waarin de kunstenaars het voor het zeggen hadden, in tegenstelling tot de academie. Arti streefde naar verhoging van de maatschappelijke positie van de kunstenaar door zijn eruditie te benadrukken. Die geleerdheid manifesteerde zich volgens de oprichters van Arti - die tevens directeur van de academie waren - in historieschilderkunst en niet zozeer in genrestukken, portretten en landschappen. Deze laatste kunstuitingen vereisten volgens hen slechts talent tot imitatie en waren in wezen ambachtelijk, in tegenstelling tot de historieschilderkunst. Interessant is de vergelijking met de kort daarna, in 1842, opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, een vergelijking die door Reynaerts niet wordt gemaakt. Deze vereniging beschouwde het ontwerpen van gebouwen - het specialisme van de architect - als een intellectuele bezigheid, terwijl de uitvoering ervan - de bezigheid van bazen en aannemers - slechts ambachtelijke vaardigheden vereiste.

De verlamme werking van het kunsttheoretisch debat op het functioneren van de Koninklijke Akademie illustreert Reynaerts aan de hand van het zieltoegende bestaan van wat haar paradejaar zou moeten zijn, de Grote Prijs. Deze werd in principe om de twee jaar uitgeschreven in een van de volgende disciplines: historieschilderkunst, bouwkunst, beeldhouwkunst en graveerkunst. De winnaars werden in staat gesteld om voor vier jaar in het buitenland, in het bijzonder Italië te verblijven. Aan de Grote Prijs lag de academische gedachte ten grondslag: de winnaars konden zich laven aan de bronnen van het classicisme. Met name de kunstliefhebbers binnen de academie stelden het nut van de Italië-reis voor schilders echter ter discussie; ze vonden dat dezen in de Hollandse traditie moesten blijven werken. Alles wat in het buitenland gebeurde was voor de kwekelingen een verboden vrucht die voor hen daardoor des te verleidelijker was, aldus Reynaerts. Deze verklaring voor het falen van de Grote Prijs is al te kort door de bocht. De discussies over nationale tradities en het nut van een buitenlandse reis speelden namelijk niet in het geval van de bouw- en de beeldhouwkunst. Een belangrijkere reden voor het gebrekkig functioneren van de Grote Prijs is de apathische rol van de rijksoverheid en haar gebrek aan een culturele missie. Dit aspect had in het boek sterker benadrukt kunnen worden, te meer omdat in de inleiding uitgebreid wordt ingegaan op de relatie tussen staats- en stijlvorming. Als overheidsinstelling diende de academie een rol te spelen in de vorming van een nieuwe nationale kunst; juist bij een kunstacademie is die relatie tussen staat en stijl belangrijk, aldus Reynaerts aan het begin van haar proefschrift. Door de bouw- en beeldhouwkunst in het betoog te betrekken zou de afzijdige houding van het Rijk veel overtuigender kunnen worden aange-toond. Van alle kunstuitingen is de architectuur misschien wel het meest geschikt om een politieke boodschap te verkondigen en een

middel bij uitstek om een cultuurpolitiek te voeren.

Reynaerts geeft nog andere redenen waarom de opleiding slecht functioneerde. Ten eerste doordat geen rekening werd gehouden met de toekomstige beroepspraktijk van de 'kwekelingen', vooral niet door de directeuren. Deze hadden geen hoge pet op van genrestukken en landschappen, die ze als 'publiekskunst' bestempelden. Naar historieschilderkunst was geen vraag, vooral omdat de overheid geen opdrachten op dit gebied verstrekke. De academie leidde kunstenaars op die geacht werden voor de 'ware kunst' te leven; een toekomstperspectief kon ze haar leerlingen niet bieden.

Fnuikend voor het onderwijs was verder de merkwaardige combinatie van de Koninklijke Akademie met een tekenschool, een opleiding die onderaan in de piramidale hiërarchie van het kunstonderwijs stond. De directeuren doceerden aan beide opleidingen en het onderscheid tussen beide was niet al te scherp, wat een nogal hybride onderwijs opleverde. Verder bood de Koninklijke Akademie geen dagopleiding en theoretische vakken als meetkunde, perspectief, geschiedenis en ontleedkunde werden in de beginjaren niet of niet goed gedoceerd.

De geschiedenis van de academie wordt door Reynaerts beslist niet als een succesverhaal gepresenteerd. Ze is niet in de valkuil gevallen om het onderwerp van haar dissertatie enorm op te blazen. Ondanks alle gebreken, contradicties en interne strubbelingen heeft de Koninklijke Akademie een belangrijke rol in het kunstleven in het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw gespeeld.

Coert Peter Krabbe

Dirk J. de Vries (red.), **Sint Salvius op de terpen. Dronrijps heerlijk hoogtepunt**, Leeuwarden [Friese Pers Boekerij] 2002. 272 pp. ISBN 90 330 1255 3. EUR 20,-

De kerk van Dronrijp werd in de jaren 1997-2002 ingrijpend gerestaureerd. Parallel aan deze restauratie werd een interdisciplinair onderzoek verricht waarbij archeologie, bouwhistorie en historie werden gecombineerd. Hoewel onderzoek en restauratie niet vanzelfsprekend altijd hand in hand gaan (p. 9.), is het verheugend te constateren dat de mogelijkheid tot gedegen onderzoek aan het object ditmaal met beide handen is aangegrepen, te meer daar bij de restauratie complete afwerkklagen, balken en stukken muur werden vervangen en het onderzoek dus nooit meer zal kunnen worden overgedaan.

In het boek wordt allereerst een beeld geschetst van de ligging, de eigendomsverhoudingen en de stichting van de kerk door de hoogleraar Friese taal- en letterkunde Ph. Breuker. Vervolgens wordt de geschiedenis van de kerk archeologisch en bouwhistorisch belicht. Over de vroegste geschiedenis van de terp waarop de kerk is gebouwd, is weinig bekend. Weliswaar zijn er vondsten van 'terpaardewerk' van rond het begin van de jaartelling, maar zekerheid omtrent de aanleg van de terp en de herkomst van de grond was niet te geven. De vroegste sporen van bebouwing zijn twee paalgaten die door archeoloog Thomas Spitzers zeer voorzichtig worden behandeld (pp. 37-39). Ook werden sporen van een vroeg tufstenen koor aangetroffen op de overgang van het huidige schip en koor, die in de eerste helft van de twaalfde eeuw konden worden gedateerd. Hierna werd het tufstenen schip van de kerk gebouwd, waarvan de noordmuur in de huidige bouw nog bewaard is gebleven. In de veertiende eeuw werd een nieuw bakstenen koor gebouwd.

De bouwgeschiedenis van de kerk wordt belicht door Frank van der Waard, waarbij ook de latere verbouwingen, zoals de schip- en koorverhoging in het begin van de zestiende eeuw en de torenbouw in het midden van de zestiende eeuw aan bod komen. Een groot aantal

tekeningen geeft duidelijk inzicht in de dateringen en de bouwhistorische vondsten worden nadrukkelijk in een architectuurhistorische context (bijv. pp. 61-62) ingebed, die het boek een duidelijke meerwaarde verlenen.

In de volgende artikelen komen de geschiedenis van de toren, de reconstructie van een bijzondere glasvondst en een sociale geschiedenis van kerk en adel in de vroegmoderne tijd aan bod. In december 1999 werd in de zuidelijke helft van het schip een groot aantal glaszerven aangetroffen. Reconstructie en nader onderzoek door Albert Reinstra leidde tot de conclusie dat de vondsten waarschijnlijk uit het begin van de zestiende eeuw dateren en verband houden met de ophoging van de kerk, waarbij de vensters werden vergroot en mogelijk voorzien van gebrandschilderd glas, geïmporteerd uit de zuidelijke Nederlanden. Aan het interieur van de kerk wordt door Van der Waard ruim aandacht besteed in het hoofdstuk 'Herinrichting na de Reformatie'. Het toont een aantal prachtige, zij het klein afgedrukte, tekeningen en biedt tevens informatie over de veranderingen aan het kerkgebouw in de negentiende en twintigste eeuw.

De bijdrage van Jan Jongepier is gewijd aan het zeventiende-eeuwse Bader-orgel. Ook voor niet-orgelkenners is het een uiterst leesbaar stuk. Opvallend is het nauwgezette onderzoek aan de hand waarvan het restauratieplan voor het orgel is opgesteld. Jongepier laat zien dat bij deze restauratie niet over één nacht ijs is gegaan. Voorafgaand aan de restauratie werd besloten tot herstel van het orgel in de oorspronkelijke staat (p. 230). Naar aanleiding van proeven werd besloten het in 1917-18 aangebrachte pijpwerk op te geven en terug te keren naar een vorm die zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke zou liggen.

Al met al is dit een rijk en gevarieerd boek, waarbij het wel jammer is dat het werk niet op een groter formaat is uitgebracht waardoor niet al het beeldmateriaal even scherp en goed leesbaar is. Het biedt echter een uitvoerig en gedetailleerd verslag van het onderzoek naar dit bijzondere gebouw, dat helaas in schril contrast staat met de werkwijze die bij de eigenlijke restauratie is gevoerd. Daar wringt de schoen werkelijk. De restauratiediscussie leidt in Nederland een bekommerd bestaan en dit komt nog maar eens tot uitdrukking in de bijdrage van restauratiearchitect R. Kouwen in het boek. Beginselen en principes zijn in theorie wel bekend, maar zodra het op de praktijk aankomt, blijken beide ver uit elkaar te liggen. Wellicht kan dit worden toegeschreven aan het feit dat ook de restauratiekritiek nauwelijks een rol van betekenis speelt, niet in de laatste plaats in het *Bulletin KNOB*, dat daarvoor het platform bij uitstek zou kunnen zijn en dat dat in het verleden ook vele jaren is geweest.

Hoe komt het toch dat restauratiearchitecten zich zo zelden over restauratieopvattingen uitlaten? Waarom die neiging om telkens maar weer de nadruk op subsidiebedragen, prijsstijgingen en tekorten te leggen en niet te beargumenteren waarom bepaalde maatregelen aan een gebouw werkelijk noodzakelijk zijn? Vanwaar wordt er in de bijdrage van restauratiearchitect R. Kouwen met geen woord gerept over de rol die het toch werkelijk indrukwekkende onderzoek heeft gespeeld in de planvorming, laat staan dat de restaurator in zijn artikel ook enkele visuele getuigenissen heeft opgenomen van de resultaten van vijf jaar restauratie, bijvoorbeeld de wettelijk verplichte revisietekeningen, die hij na de restauratie van het gebouw moet hebben vervaardigd? Een paar foto's waren al genoeg geweest.

Daarentegen wordt wel het geknoei en de onvakkundigheid tijdens de uitvoering van de restauratie uit de doeken gedaan (p. 241). Op financiële gronden werd voor de binnenzijde een cementmortel gekozen die verkeerd werd aangebracht, waardoor er krimpscheuren ontstonden. Het pleisterwerk klonk op vele plaatsen hol en de hechting op de ondergrond was onvoldoende. In plaats dat voor de buitenbepleistering voor een hydraulische kalkmortel werd gekozen,

besloot men hier dezelfde cementmortel te gebruiken, maar deze door een andere stukadoor te laten aanbrengen. Aan de buitenzijde ontstonden vervolgens dezelfde krimpscheuren (p. 241-2).

Het is slechts een van de vele voorbeelden. Een gedeelte van de kapconstructie en het gehele dakbeschot werd vernieuwd (p. 243.), de negentiende-eeuwse vensters werden alle vervangen en naar onderen toe verlengd (p. 244) terwijl de sinds bijna tweehonderd jaar afgeschuinde steunberen aan de zuidzijde van de kerk historiserend werden veranderd en een zestiende-eeuwse muurschildering in de traptoren verloren ging (p. 111). Ook ging de hele zerkenvloer op de schop, omdat er een vloerverwarming en een vochtabsorberende laag schelpen moest worden aangebracht (p. 36). Hierdoor werd de kerk tot een halve meter diepte uitgegraven. Toen de vloer van de kerk was verwijderd en de kerk een grote zandbak was, was het geld op (p. 242). In plaats van een schelplaag werd er uiteindelijk een werkvloer van schraal beton aangebracht, om te voorkomen dat tijdens het geïmproviseerde gebruik van de kerk tijdens de manifestatie *Simmer 2000* de stoelen in het zand zouden wegzakken. 'C'est l'improvisation qui dure', luidt het Franse spreekwoord. Zo ook de kerkvloer in Dronrijp. Wat voor gevolgen het aanbrengen van de verwarming voor het vochttransport in de muren heeft, zal de tijd leren.

Procedurale fouten, slechte planning, zeer ingrijpende werkzaamheden die de monumentwaarde van het gebouw alleen maar hebben verkleind, maken duidelijk dat het restaureren van oude gebouwen iets anders is dan nieuwbouw en dat een keurmerk voor in de restauratie werkzame architecten geen overbodige luxe zou zijn. Het moet Kouwen, die pas na enkele jaren restauratie als architect bij Dronrijp werd betrokken, worden nagegeven, dat hij een levendig beeld schetst van het ongelofelijke geklungel bij de restauratie in de eerste jaren onder leiding van S. Lautenbach uit Bolsward. Treurig stemt dit echter wel. Behouden gaat voor vernieuwen, luidt het oude adagium van de monumentenzorg. Het wordt hoog tijd dat dit in het Charter van Venetië bekrachtigde uitgangspunt, ook werkelijk in de praktijk ter hand wordt genomen, als men wil voorkomen dat er over enkele jaren niets meer te restaureren over zal zijn.

Helaas blijkt nergens dat het wetenschappelijk onderzoek daadwerkelijk is ingezet bij de planvorming en zodoende kon bijdragen aan de inhoudelijke kwaliteit van de restauratie. Dit doet overigens geen afbreuk aan de verdiensten van het boek en zijn auteurs. We moeten ons gelukkig prijzen dat de kerk van te voren nauwkeurig is onderzocht en door dit boek ook uitvoerig gedocumenteerd. Maar na een restauratiecampagne van vijf jaar, waarin dit onderzoek nauwelijks een rol blijkt te hebben gespeeld en een alibi suggereert voor een restauratie waarbij 2.854.029 Euro (6.289.453 gulden) aan subsidiebele kosten zijn gemaakt, is dat wel een erg treurige conclusie.

Gabri van Tussenbroek

G. Rietberg (red.), **Steenrijk in Zutphen, Bouwhistorie van Beukerstraat 65-67**, Zutphen 2002, 80 p., zwart-wit afbeeldingen, ISBN 90-804452-2-3, EUR 14,50.

In Zutphen gebeurt het! Een groep actieve leden van de Historische Vereniging Zutphen heeft het plan opgevat een bouwhistorische reeks te laten verschijnen waarin oude panden in de stad onder de loep worden genomen. In het eerste deel van wat een toekomstige serie moet worden hebben vijf leden van de Bouwhistorische Werkgroep verschillende facetten van de geschiedenis van twee panden in de Beukerstraat in Zutphen onderzocht en beschreven. Al eerder leverden Jeroen Krijnen, gemeentelijk bouwhistoricus, en Michel Groothedde, gemeentelijk archeoloog, bijdragen over hun stad aan

een thema nummer van het tijdschrift *Monumenten*. De bouwkundigen Peter Boer en Constant Willems, evenals Janleo van de Laar, kunsthistoricus, hebben dagelijks te maken met monumenten.

Slechts in enkele steden als Hoorn, Groningen, Zwolle en recent Amsterdam hebben leden van historische verenigingen zich gewaagd aan specifieke publicaties in series. Het eerste deel van de Zutphense serie is vooral aantrekkelijk door de gevarieerde presentatie van de vele gegevens, inclusief foto's, en ook door het feit dat het hier over een pand gaat, dat nog authentieke onderdelen uit 1391 bezit.

De huidige eigenaar van de panden Beukerstraat 65-67, beschrijft in het voorwoord zijn wederwaardigheden als bezitter van een rijksmonument. Na een brand moest er een grotere verbouwing plaats vinden dan gepland was, een gegeven waar de Werkgroep Bouwhistorie Zutphen dankbaar gebruik van kon maken. De reconstructie van de panden gaat aan de hand van de resterende bouwsporen.

Zutphen, gelegen op een zandwal tussen de IJssel en de instromende Berkel, was rond 1300 op het toppunt van haar bloei en had een dichte bebouwing. Na een grote brand tussen 1305 en 1310 werden er meer huizen van baksteen gebouwd dan voordien. Beukerstraat 67 heeft keldermuren met een dikte van 1,20 meter, die zijn opgebouwd uit forse stenen met een tienlagenmaat van 90 cm in een Noords metselverband, kenmerkend in deze streek voor de periode tot 1325. In de loop van de veertiende eeuw heeft nummer 67 er aan de achterzijde een verwarmbaar woonvertrek, een kemenade, bijgekregen. Dit is te herleiden uit het blootgelegde onregelmatige metselverband en de steenmaat (tienlagenmaat 85 à 87 cm). Op perceel Beukerstraat 65 is in diezelfde periode een 16 meter diep huis gezet met hetzelfde metselverband in dezelfde steensoort.

In 1391 zijn de bestaande voorhuizen van de percelen nummer 65 en 67 afgebroken. Men heeft vanaf het begin van de bouw het plan gehad een imposant dwarshuis neer te zetten, met de nok van het dak parallel aan de rooilijn. De achtergevel van het nieuw te bouwen huis is op een tevoren bepaalde afstand neergezet, waarvoor de achtergevel van het bestaande huis nummer 67 verplaatst moest worden, af te lezen uit de fundamenten. De hoogte van de nok op 20 meter maakt het tot een bijzonder gebouw.

De vermoedelijke opdrachtgever tot de verbouw in 1391 was Evert Asse, handelaar in bouwmaterialen. Hij was een belangrijk man, gezien het feit dat in zijn huis namens de stad wijn aangeboden werd aan de Hertog van Kleef in 1425. Het huis is opgetrokken in fraai metselwerk met zeer smalle voegen en relatief kleine bakstenen van 5,5 cm dikte met een tienlagenmaat van 71 cm. Asse's handel in bakstenen verschafte hem de mogelijkheid deze afwijkende steenmaat te laten vervaardigen.

Het huis bezat een grote representatieve ontvangstruimte op de eerste verdieping, zoals toen voor een deftig huis gebruikelijk was. Doordat de voorgevel diverse grote vensters had, was deze niet erg stevig en moest er een ongewone constructie toegepast worden. De moerbalken van het huis verlopen, in tegenstelling tot wat men bij een dwarshuis zou verwachten, parallel met de rooilijn en rusten, door korbelen ondersteund op stijlen in de zijwanden. Op de begane grond is een muur tussen 65 en 67, waarin een houten stijl en regelwerk is opgenomen die een onderslagbalk draagt, die de moerbalken van de samengestelde vloer van de eerste verdieping ondersteunt. Op de verdieping zelf is ook dit principe toegepast, maar hier is de dragende houten stijl vrij in de ruimte komen te staan. Alle opleggingen van de balklagen in de muren zijn voorzien van muurstijlen, zodat het huis nog een praktisch volledig houtskelet bezit.

Wat de kap betreft zijn de dragende zijgevels door een traditioneel langsvanverband verbonden, bovendien voorzien van drie kromstijlspannen met daarboven een tweede serie schaargebinten loodrecht op de rooilijn geplaatst. De buitenste twee spannen rusten niet op een trek-

balk maar op de strijkbalen van de verdiepingsbalklaag, terwijl het middelste spant ter plaatse van de onderslagbalk staat. De dendrochronologische datering van de kapconstructie van het voorhuis door de RDMZ en later door BAAC, gaf het najaar van 1391 aan. De verdiepingsbalklaag van het achterhuis van 67 werd gedateerd op 1379-1387. Hiermee is het een van de oudste huizen in Zutphen.

Het hoofdstuk over de 'raadselachtige klosjes' werpt een nieuw licht op houtskelet constructie. De muurstijlen, niet verankerd met het achterliggende muurwerk, rusten op een klosje, ongeveer 7 cm hoog, met dezelfde doorsnee. Nadat het metselwerk zich had gezet, zijn waarschijnlijk deze muurstijlen vóór de muur gezet en aan de bovenzijde ingepend. Pas daarna is het klosje onder de stijl geschoven en zijn de stijlen aan de basis ingesloten door de kinderbinten en de vloerdelen. De bewonersgeschiedenis van het huis wordt weer opgepakt bij 1572. Diverse erfeniskwesties leidden tot het opdelen van het grote pand in twee huizen, waarschijnlijk tussen 1572 en 1607. Een nieuwe eigenaar start in 1634 een verbouwing van het achterhuis van 67, waarbij een nieuwe zolderbalklaag en kapconstructie aangebracht worden. Er wordt ook een nieuwe achtergevel geplaatst, een Gelders-Overijssels model met een in- en uitzwenkende geveltop met horizontale banden en pinakels, uitgevoerd in baksteen. Het model was in die tijd erg populair, diverse andere panden in Zutphen, Deventer en Olst hadden ook zo'n gevel. Het dendrochronologisch onderzoek geeft aan dat het hout voor de balklaag en de kap tussen 1626 en 1634 is gekapt.

Een aardige ontdekking, dankzij de brand, werd gedaan in het achterhuis van nummer 67, bij het middelste venster op de verdieping. Daar bevond zich tussen de veertiende-eeuwse vloer en de huidige achttiende-eeuwse vloer boekweitkaf, waarschijnlijk ter isolatie. Misschien heeft de molenaar, die het huis eind achttiende eeuw als bedrijfspand gebruikte, de restanten van het malen van de boekweitgruten hier gedeponneerd.

In de negentiende eeuw, waarschijnlijk in de jaren veertig, wordt nummer 65 ingrijpend verbouwd. Er wordt een geheel nieuwe gevel geplaatst, met drie in plaats van twee traveeën. Het aantal verdiepingen wordt uitgebreid van twee naar drie, waardoor het middeleeuwse bouwskelet voorgoed verloren is gegaan. De aandacht van de overheid voor het pand nummer 65 dateert uit de jaren 60 van de vorige eeuw, toen de zijtopgevel werd gerestaureerd met financiële bijdragen van verschillende instanties. Sinds 1966 is het huis een rijksmonument. De huidige eigenaar, die beide panden sinds 1995 bezit, heeft na een verbouwing in 2001 een modezaak op de begane grond geopend en een kapsalon in de kelder. Het gezin woont op de verdieping.

Het valt ongetwijfeld niet mee bij een boek waaraan verschillende auteurs meewerken de touwtjes van de redactie strak in handen te houden. De tekeningen van de plattegronden en doorsneden zijn chronologisch geplaatst en houden gelijke tred met de tekst. Op een enkele verwisseling van bijschrift na (p. 60-61) is dit functioneel en verhelderend. Andere afbeeldingen zijn om onduidelijke redenen gedoubleerd (p. 23-24) of hebben geen relatie tot de tekst (p. 21). Details zijn soms verkleind afgebeeld, terwijl overduidelijke zaken vergroot zijn (p. 19).

De grote verdienste van het boek is dat een zeer oud pand met zo'n complexe geschiedenis in deze vorm is gepresenteerd waardoor het toegankelijk is gemaakt voor vele belangstellenden. Dit zou nooit het geval zijn geweest wanneer het bij een officieel bouwhistorisch rapport alleen gebleven was. Het feit dat het boek het eerste deel vormt van een serie zal zeker de interesse in de bouwhistorie van andere oude panden aanwakkeren. Het is te hopen dat het initiatief in Zutphen doorgezet wordt en navolging in meer steden vindt.

A.H.Herwig-Kempers

MONUMENTENZORG

Het restaureren van Twentse boerderijen'

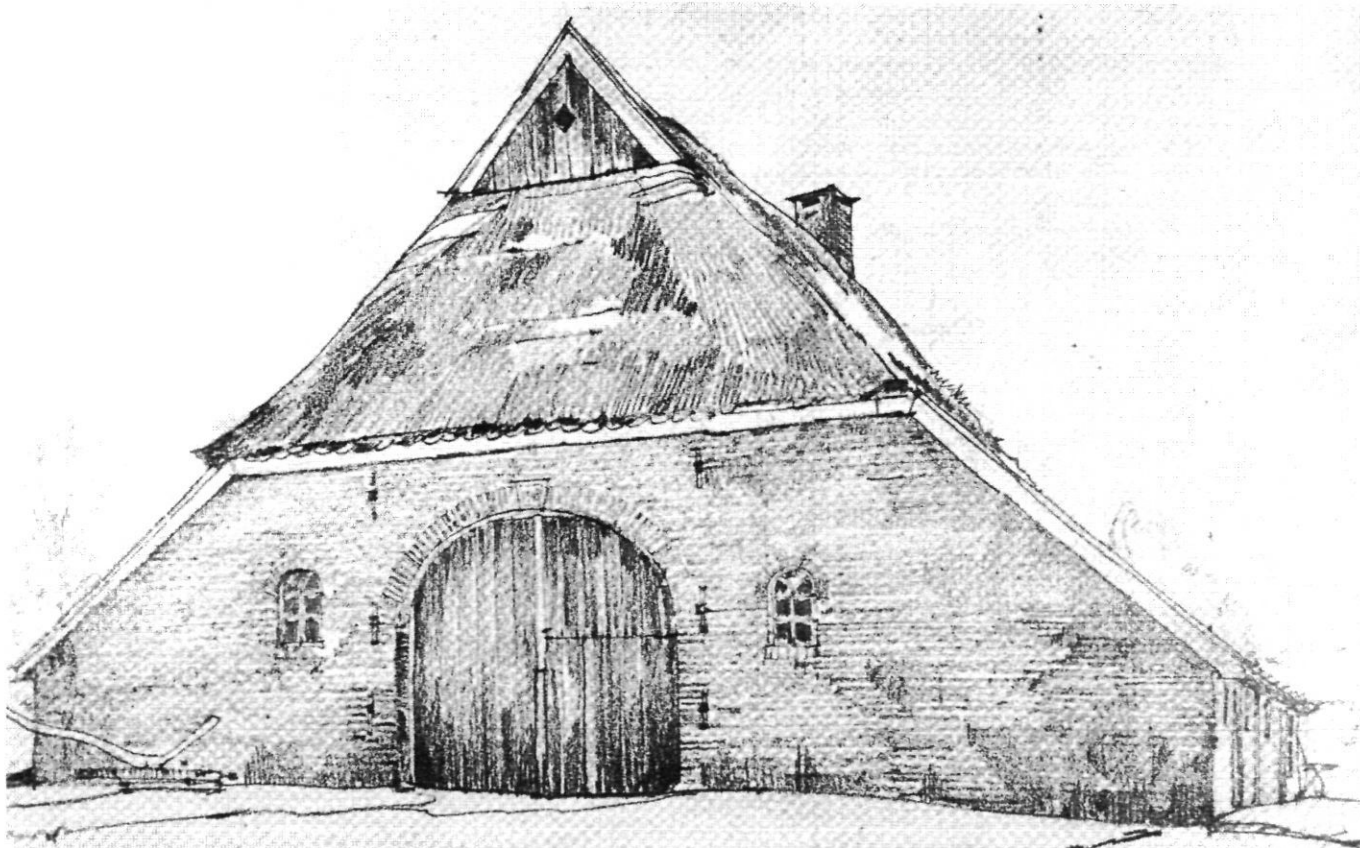
Inleiding

De laatste 100 jaar is er grondig nagedacht over de manier van restaureren in Nederland. Iemand als de beroemde architect P.J.H. Cuypers uit Roermond kon de plaatselijke Dom nog terugrestaureren, zij het onder protest, waarbij er zelfs schitterende barokke torenspitsen zonder meer werden gesloopt. H.P. Berlage beïnvloedde de keuze van materialen bij restauraties: net als Cuypers wilde hij de baksteen eerlijk laten spreken, zowel binnen als buiten. Daarmee was in tegenspraak de middeleeuwse gewoonte om kerkmuren te bepleisteren, mede om fresco's daar op aan te brengen. Dat is bijvoorbeeld onaangenaam merkbaar in de Lebuïnuskerk te Deventer, waar architect Knuttel hier en daar plakken pleisterwerk met fresco's liet zitten, maar daaromheen de wand als 'schoon werk' behandelde. Daarbij is aan te tekenen dat het metselwerk ook duidelijk vrij slordig en willekeurig is uitgevoerd, hetgeen illustreert dat pleisteren altijd al de bedoeling was. In tegenspraak met de opvattingen van Cuypers formuleerde Jan Kalf begin 20^e eeuw een nieuwe restauratiefilosofie waardoor we nu anders denken over verantwoord restaureren van gebouwen. Momenteel laten we vaak zitten wat zit en repareren hoogstens wat er bouwvallig uit is komen te zien.

In het openluchtmuseum Lyngby bij Kopenhagen worden overge-

brachte huizen ook niet teruggerestaureerd in een vermeende oerstaat, wat dat ook moge zijn, maar worden bijvoorbeeld ook na 1945 toegevoegde gedeelten (kalkzandsteen, moderne voegen, betononderdelen) zonder meer herbouwd. De filosofie is dan: de bouwhistorie van het gebouw integraal laten zien. Reconstructies kunnen onjuist zijn, en geven dan toch een vals beeld van de historische werkelijkheid. Als we niet echt weten hoe 't geweest is kunnen we beter moderne bouwfases eerbiedigen en geen kitscherig geheel aanmoedigen. Al doende leert men. Op papier neigt men naar theoretiseren. De praktijk van het restaureren is niet alleen een fascinerende ervaring, maar kan ook helpen bij keuzen en bijzondere afwegingen. Je kiest voor een bepaalde oplossing, waarover soms eeuwenlang nagedacht is. Een 'terug' zit er dan natuurlijk niet meer in. De keuze is definitief.

Als ik terugdenk aan mijn eerste restauratieproject, de Scholtenboerderij Oossink in Kotten bij Winterswijk, dan zie ik nog de desolate staat van dit reeds in 1302 in een archiefstuk genoemde erve. Er zaten gaten in het dak, en het metselwerk was slecht onderhouden. Allerlei vies stro lag op de vloeren van de vertrekken en op de deel. In de woonkeuken kon je zien waar de hangklok zijn vaste plek had gehad en de schuiframen van de 'mooie kamer' bij de kopse woongevel waren nagenoeg verrot. Een jonge autospuiter met zijn vrouw en kinderen durfde de restauratie aan en stortte zich in dit nieuwe avontuur. Een reis naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was noodzakelijk om het benodigde subsidiegeld te krijgen, dat deze werknemer in de autobranche niet bezat. Na enig aandringen lukte het in die jaren, voor de groep bouwvakkers uit het Twentse Rossum

Afb. 1. Potloodtekening van J. Jans voorstellende boerderij Kolthof (gesloopt) aan de rand van Almelo, gebouwd in de periode 1825-1875. West/Twents type met wolfsdak en uilebord, versteende wanden van baksteen. Situatie in 1930 (Jan Jansstichting, Gemeentearchief Almelo, foto R. Kampman Almelo)

die de restauratie uitvoerden voldoende pecunia te genereren. Ze waren er maar af en toe en wijdden zich dan vol overgave aan allerlei werkzaamheden. Toch is er bij bouwvakkers een vrij algemene afkeer van restauratiewerk, in de sfeer van: "de oale kaste mut `r neudig of". Minachting voor tijd en materialen van toen en de ervaringen in de nieuwbouw: recht toe, recht aan metselen, harde muziek van Hilversum 3, grove taal, staan wel eens communicatie in de weg. Toch zijn er altijd nog de oude vaklui, die precies weten hoe je een schuifraam van eikenhout in elkaar kunt zetten en hoe de tegenwichten in de sponningen functioneren. Deze mensen zijn van onschatbare waarde bij restauraties, omdat de huidige LTS hoofdzakelijk bouwvakkers voor nieuwbouw klaar stoomt. Noodzakelijk is het zeker dat, afhankelijk van de vraag en de economische conjunctuur, nieuwe talenten worden gevonden die de opengevallen plekken van ervaren, inmiddels overleden bouwvakkers opvullen. Soms heb ik de indruk dat in België bijvoorbeeld meer aandacht wordt besteed aan de opleiding van restauratie-vaklieden. Misschien is daar het historisch patrimonium debet aan en het feit dat er in Vlaanderen sterker historiserend gebouwd wordt dan in Nederland. De juiste details moeten ambachtelijk goed worden uitgevoerd.

Restauraties

Herman Hagens schrijft, na de opsomming van talrijke restauraties in Twente tussen 1960 en 1971:

"Dit alles is een reden tot vreugde, hoewel reeds bij een oppervlakkige beschouwing vast te stellen is dat er veel fouten bij het restaureren werden en nog worden gemaakt, en wel meestal in de kleinere onderdelen en de afwerking. Het zou te ver voeren, alles op te noemen, daarom willen we ermee volstaan, die dingen te vermelden, die het eerst in het oog vallen en die mede het 'gezicht' van een gebouw bepalen."

De windveren

Hagens start met de bouwkundige beschrijving van de windveren als historisch erfgoed: "Bij vele van de tot dusver herstelde gebouwen zien we de windveren geschoven op de uiteinden van de pan- of strolatten en vastgezet met een wigje, dat door zo'n uiteinde gestoken is. Deze wijze van bevestiging wordt reeds een 30-tal jaren herhaaldelijk bij het restaureren van landelijke gebouwen toegepast [het eerst door Jan Jans bij de watermolen De Mast in 1942, E.J.J.]" Hagens vervolgt: "terwijl de oudste nog bestaande en ongerestoreerde gebouwen, daarnaast ook de oudst bekende foto's van erven, zoals Het Weustink bij Enschede en een oude boerderij te Tilligte hiervan niets te zien geven. Nu is er wel een andere windveerbevestiging gebruikelijk die nog aan een enkele schuur herkenbaar is. Hierbij zijn de aangepunte uiteinden van de garden, de over een strolaag liggende dikke twijgen die, door de bovenrand van de windveer gestoken, een methode die nog aan een enkele schuur herkenbaar is. Het is overigens de vraag, wat hierbij het hoofddoel is: de windveer bevestigen (die bovendien al met spijkers vast zit) of de garden aan de uiteinden vast te houden. Een enkele keer is net onder de geveltop voor extra versteviging een strolat door de windveren gestoken, terwijl de schaapskooi in Hezinge vóór de restauratie doorgestoken panlatten had op een onderlinge afstand van 1,5 - 2 meter, dit alles zonder de wigjes. Uit het bovenvermelde mogen wij m.i. de gevolgtrekking maken, dat de windveren moeten worden bevestigd met spijkers en (bij strodaken) door middel van de garden."

Zelf heb ik de opmerkingen van Hagens ter harte genomen, zoals bleek bij de overbrenging van de "heuischöppe" van het erve Middendorp in Fleringen. Deze kon dankzij oud-fabrikant E. ten Cate uit Almelo naar boerderij Geertshuis in De Lutte ("De Hel") verhuizen

na stormschade van dezelfde schuur in 1973. De planken van de oorspronkelijke topgevel werden hergebruikt bij de opbouw in de oude vorm. De uiteinden van de garden werden door de bovenrand van de windveren van ongeverfd eikenhout gestoken. In Fleringen kon ik de oorspronkelijke windveren met gaten nog opmeten, samen met wijlen Anton Westenberg. Bij de opbouw werd sterk gelet op oorspronkelijke details.

Hagens heeft zonder meer het gelijk aan zijn kant, als hij stelt (o.c.), waar het gaat om de in feite kitscherige, doorgestoken panlatten (hoewel zelfs door J. Schepers verkeerd begrepen als 'historische' oplossing):

"Bovendien, als deze wijze al authentiek is, (waarvan in Twente dus geen voorbeelden meer bekend zijn), dan is ze wel zoveel eeuwen oud, dat ze zeker niet had mogen worden toegepast bij het gebouw van de watermolen van Frans, dat in zijn huidige vorm uit het eind van de vorige [19de] eeuw stamt".

Het dak

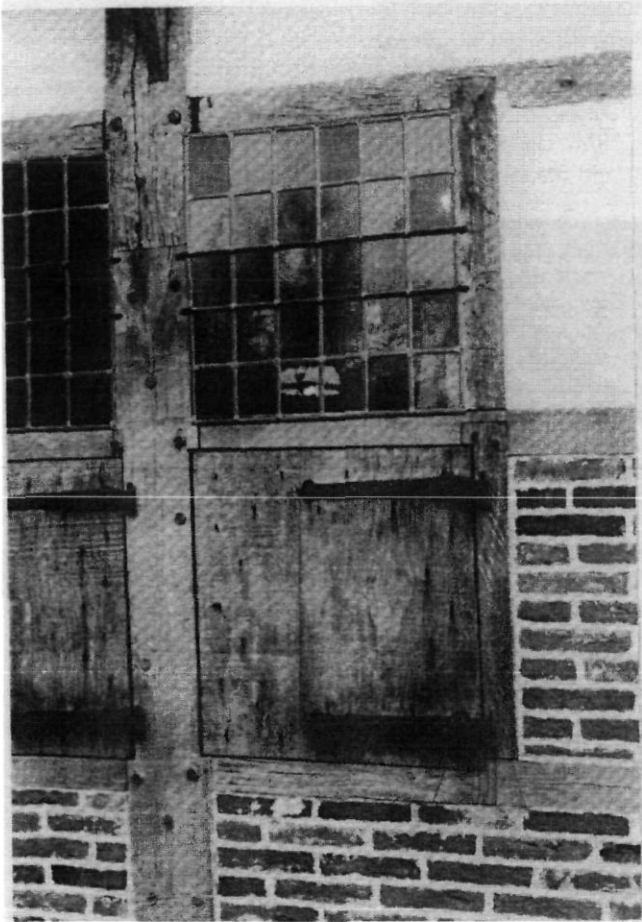
Het dient gezegd te worden dat architect Jan Jans (1893-1963) veel authentieke historische daken vastgelegd heeft, ter plekke in zijn messcherp geobserveerde potloodtekeningen en opmetingen.³ Type-rend is dat zijn werk als scheppend architect niet zonder meer het verleden kopieert, maar door een soort idealiserende Heemschut- en Delftse- Schoolvisie de gevelarchitectuur vaak iets verfraait, hoewel de hoofdvorm hetzelfde ritme en vergelijkbare soberheid ademt. Bij schaapskooien zien we het 'voor' en 'achter' dat de Amsterdamse School ook in het vaandel schreef: Jan Jans bewonderde architect Mendelssohn die bij ontwerpen van fabrieken een verwante dynamiek laat zien. De overgeplaatste "heuischöppe", thans in De Lutte (Geertshuis) toont de geknoopte vorst, die nog extra met gaas beschermd is tegen pikkende vogels (neststrootjes). De datering van deze schuur: periode 1750-1800. Helaas is er nog geen dendrochronologische datering beschikbaar. Roggestro was natuurlijk de oorspronkelijke dakhuid, maar is nu natuurlijk bij restauraties vervangen door riet. Roggestro is niet meer beschikbaar vanwege de moderne oogstmachines-combines. Dat staat de geknoopte vorst echter niet in de weg: dit kan nog weer in stro worden uitgevoerd. Architect en boerderijonderzoeker Clemens Trefois uit Melle bij Gent schreef een prachtig boek *Het boerendak* waarbij de ambachtelijke technieken ook intensief worden behandeld. Datzelfde geldt voor Noord-Duitsland, waar de *Dachlandschaften* onlangs werden behandeld door Fred Kaspar, bouwhistoricus bij Monumentenzorg in Münster.

Plaggenmok

Juist zijn de bezwaren van Hagens tegen de nok van plaggen die in Drenthe, de Hümmeling en rond Bremen in zwang waren: inderdaad nooit in landelijk Twente! Raadpleeg voor dat doel het nog altijd zeer waardevolle boek van Werner Lindner, dat veel gegevens over het oudere bestand bevat (vaak al gesloopt).⁴

Strowanden

In Noord-Twente en de noordoostelijke Vechtstreek in Overijssel (Beerze, Duffelen, Rheeze) zijn de vochtwerende strovlechtwerkafichtingen vanouds bekend. Ze bedekken als extra beschermende laag de bovenste helft van de (vakwerk)wand van meestal eenbeukige schuren met inwendige ankerbalkconstructie. Hagens: "De stromat zit geklemd tussen een raam van horizontale latten en hiermee evenwijdig lopende garden, welke door twijgen of teen aaneengebonden zijn. Over deze stromat ligt een sierlechtwerk van lange dunne bossen stro, in een ruitpatroon, dat ontstaat doordat de bossen

Afb. 2. Detail glas-in-loodvenster bij 18de-eeuwse, herbouwde vakwerkoerderij uit Hohenkörben, graafschap Bentheim. Huidige locatie: achter de stellingmolen van Veldhausen (D)

zigzag worden aangebracht, waarbij de hoeken van een bos steeds die van een naastgelegene raken. De raakpunten liggen daar, waar de latten en de garden aaneengebonden zijn”.

Duidelijke voorbeelden zijn (nog) te zien bij de schuur van Bels. Kritiek: “Het ruit-vlechtwerk is op de schuren bij De Brager weer aangebracht, waarbij voor het binden nu geen teen of twijg, maar metaaldraad gebruikt is, dat het stro sterker aantast (breekt). Bovendien is het draad met een enkele slag aangedraaid en nonchalant-‘rustiek’ lang afgeknipt. Het is ten zeerste aan te raden, in later voorkomende gevallen weer van twijg of teen gebruik te maken”. Bij de boven beschreven “heuschöppe” van het erve Geertshuis in de Lutte (oorspronkelijk erve Middendorp, Fleringen) is het strovlechtwerk op de juiste, ambachtelijke wijze aangebracht.

Muren en metselwerk

Hagens signaleert hier op juiste wijze een afwijking: “Een verkeerde manier van metselen is, afgezien van specie- en handvormsteenproblemen gelukkig beperkt gebleven tot één geval: het zogenaamde Stiepelhuis te Ootmarsum. De stenen zijn hier in golvende lijnen gemetseld, waarmee men lijkt te willen suggereren dat onze voorouders zo primitief metselden. Maar ze konden het echt wel beter! Een andere merkwaardigheid is dat het Molenhuisje [Ootmarsum] geen

zandsteen plint heeft waarop de stijlen van het vakwerk staan. Het vakwerk begint nu, van onderaf gerekend, ‘zomaar ergens’ in de muur”. Hierbij moet aangetekend worden, dat bijvoorbeeld een driebeukige vakwerkschuur in het nabije Uelsen een stijl- en regelwerk in de zijwand bezit dat ook ‘zomaar ergens’ in de muur

begint. In noordoost Twente ken ik daarvan meer voorbeelden. Ik houd het er op dat het goedkoper was de zandsteen uit te sparen en alles te ‘verstenen’ in baksteen metselwerk. Per gebouw zijn er natuurlijk eigen kenmerken en generaliseren is wat gevaarlijk.

Hagens vervolgt: “Dit zijn zo ongeveer de hoofdbezwaren en het geheel zou niet van zoveel belang zijn, ware het niet dat deze gebouwen met steun van de overheid zijn hersteld met het doel, ze als voorbeelden van oude landelijke bouwkunst met zijn typische ambachtelijke details voor het nageslacht te bewaren. Juiste restauratie houdt in het bewaren van cultuurgoed, en moet dus historisch en wetenschappelijk verantwoord zijn. Iemand, die zich bezig houdt met de studie van oude bouwwijzen, zal straks alleen nog kunnen terugvallen op nu gerestaureerde bouwwerken”. Sinds 1971 zijn de restauratie-inzichten zeker verbeterd en het heeft zo moeten zijn dat ik net een jaar tevoren, sinds 1970, zelf praktijkervaring opdeed in Kotten bij Winterswijk bij twee voorbeelden van oude landelijke bouwkunst.⁵

In het stalgedeelte van het keuterboerderijtje Snieder in Kotten ontdekte ik dat het stalgedeelte een gebint kleiner was omdat de voorlaatste balk op de deel, gezien vanuit de ‘niendeur’, het stiepelgat nog bezat en er zijdelings aanhechtingssporen van regels terug te vinden waren.⁶

Hagens: “Bij de huidige stand van zaken wordt de serieuze onderzoeker onjuist voorgelicht. En tegenover de doorsnee bezoeker, “die dit toch niet ziet” hebben we zonder meer de verplichting naar beste weten en kunnen het juiste te tonen. Hierin moet een educatief element liggen”. Vervolgens: “Tenslotte mogen we stellen, dat deze fouten niet liggen bij Monumentenzorg of bij het Oversticht in Zwolle; beide zijn op deze punten deskundig genoeg. Ten aanzien van deze instanties is het in eerste aanleg een kwestie van personeels- en dus tijdsgebrek. Het is te betreuren, dat Monumentenzorg voor Overijssel en Drente samen slechts één rayon-architect beschikbaar heeft. Deze kan hooguit eens per maand een object bekijken en een restauratie controleren. Deze bezwaren doen zich trouwens in het gehele land voor. Een enkel voorbeeld moge ter verduidelijking dienen. Het is voorgekomen, dat metsel-specie precies was voorgeschreven volgens oud recept. Toen de rayonarchitect kwam kijken, bleek men bijna gereed te zijn en een moderne harde specie gebruikt te hebben. Hieruit blijkt duidelijk, dat men zich niet altijd voldoende aan de voorschriften van Monumentenzorg houdt”.

Tot zover Hagens. Het voorbeeld van de restauratie van boerderij Drienerwolde nabij de UT tussen Hengelo en Enschede, afgebeeld in het standaardwerk van Voskuil: *Wanden van het boerenhuis in Nederland* (1979) is hier vrij duidelijk. De kleur van de houten topgevel was inderdaad robonis, ook wel ossenbloed geheten. Dat hier geen os voor gestorven is, bewijst het ware verhaal van G.C. Helbers, ook wel “het wonder van Gouda” geheten. Hij was destijds museumdirecteur en restauratieadviseur te Assen en nam de term ossenbloed voor de bruinrode schildertint van boerderijen letterlijk(!). Adriaan Buter publiceerde ooit de echte samenstelling van ‘ossenbloed’, onder andere met biestemelk en ijzeroer, maar Helbers toog rond 1960 naar het abattoir van Assen en liet zich ladingen echt ossenbloed geven. Daarmee liet hij het houtwerk insmeren: na een paar dagen was alles weer verbleekt! Bij de achttiende-eeuwse boerderij Drienerwolde zijn er kleur- en verfadvisers aan te pas geko-

men om de juiste kleur rood-bruin vast te stellen. Nu pronken de houten topgevels weer met hun fraaie authentieke kleuren. Ook het metselwerk van deze boerderij die enkele fasen toont, onder andere een jachtkamer uit 1905 werd verschillend behandeld. We zien bijvoorbeeld een platvolle voeg die met de bezem afgestreeken werd en een keurige knipvoeg uit de periode 1905. Zo kun je ook van de baksteenformaten en de voegen de bouwperiodes aflezen.

In sommige steden of regio's zijn baksteenformaten gekoppeld aan dateringen.⁷ Een dergelijk onderzoek voor Twente zou ook bijzonder nuttig zijn. Dat zou dan zowel in de steden, dorpen als op het platteland dienen plaats te vinden. Tilly Hesselink-van der Riet gaf een aardige voorzet in haar boek: *Het tichelwerk van Gerrit Bouhuis te Albergen*,⁸ maar gaat ondanks het afbeelden van veel bouwwerken met bakstenen uit dit tichelwerk helaas niet in op de baksteenformaten, hoewel iedereen weet dat dit naast de historische weg via archivalia een goede dateringsmethode is. Wellicht ontbrak de tijd: het is goed mogelijk dit aspect via de duimstok aan te vullen. Meer veldwerk verruimt de blik en zet aan tot nader onderzoek!

Binnen- en buitendeuren

Boeiende materie zijn ook de binnen- en buitendeuren van oude boerderijen. Vaak zijn ze door de tand des tijds aangetast, maar in veel gevallen zijn toch nog authentieke exemplaren voorhanden. Het is goed voor te stellen dat er weinig deuren uit de Gouden Eeuw bewaard gebleven zijn, ook wegens oorlogshandelingen. Afgaande op de dateringen van stiepels en niendeurinscripties is het in grote trekken mogelijk, met visie op het bestand, tot een datering van de grote inrijdeuren van het hallehuis te komen. Gezien de oudst bewaard gebleven niendeurinscripties (1570, Lemselo) die in Oldenzaal tot 1576 teruggaan, kunnen we zeker sinds 1550 al spreken van niendeuren uit brede eiken delen van 20-25 centimeter. Josef Schepers reconstrueert in de omgeving van Detmold (Lippe) een voormalige tiendenschuur van 1555 met links van de uitneembare middenpaal één grote deur van eikenhout, rechts een in twee helften verdeelde inrijdeur. Beide vleugels scharnieren naar binnen (deelruimte). Een als twee druppels water op een Twents hallehuis gelijkende boerderij in Rhade, Kreis Recklinghausen, door Schepers in 1960 als opmeting afgebeeld, toont als "boavendeure" een in twee helften verdeeld deurtje van staande eikenhouten planken. Ze zijn voorzien van smeedijzeren scharnieren. Dezelfde boerderij toont in de achttiende eeuw een in twee panelen onderverdeeld deurtje van "boavenend", hier zonder scharnieren buiten (wel binnen). Het analyseren van de documentaire potloodtekeningen van Jan Jans, ontstaan in de periode 1918-1963, brengt ons zeker verder. Hij tekende iedere plank, en de manier waarop de deuren geconstrueerd werden. De oudst bewaard gebleven niendeurbalk uit de omgeving van Enschede vermeldt het jaartal 1637. Daar is een eierlijst te zien, een overduidelijk Renaissancemotief. Het "onderschoer" van het erve Booyink in Geesteren (gem. Tubbergen) uit 1779 toont in het midden de stiepel met ingekerfde zandloper met asymmetrische gedeelde inrijdeuren van plusminus 25 centimeter breed, met in de rechterhelft onder het "hoondergat" voor het in- en uitlopen van kippen en katten. Een "wönnershuuske" nabij het kerkdorp Albergen, geschetst door Jan Jans rond 1935 toont een symmetrisch doorsneden niendeur met in het midden de stiepel. Rechts zien we aan de hoekstijl van de vakwerkconstructie een "Radabweiser", een schuin geplaatst stutbalkje (onder in de "zul" verankerd). Rechts een sokkeltje van Bentheimer steen onder de andere hoekstijl. Het vakwerkboerderijtje van Pol-Kuper in Dulder (weg naar Stift Weerselo) heeft een schuine deling tussen boven en onder in de vier delen van de niendeur.

De niendeuren van het naar het kerkdorp Geesteren (familie Meinders) overgeplaatste erve Schollink had vierkante ruitjes met houten

roeden (kruisvorm). In noordoost Twente (Reutum, omgeving Ootmarsum en Denekamp) waren er tussen 1850 en 1900 zandstenen omlijstingen van de "niendeur" in gebruik. Net als bij Romeinse en Griekse pilasters was er hier sprake van Neoclassicisme met een sober geprofileerd kapiteeltje, een halfovale boog van geprofileerde zandsteen met sluitsteen in de middenas en diagonale vierkante roeden in symmetrische bovenlichten aan weerszijden van de middendorpel. De planken van de driekwart houten niendeuren zijn na 1850 smaller geworden en een uitspringende lijst boven de kapitelen geeft reliëf aan het geheel. Vergelijk ook erven in Mander (aan de weg naar Getelo). Nog later, het is inmiddels 1901 geworden, zien we bij het nienende van Wulferink op de Huieren (Huiereneseweg) nog steeds een bescheiden "onderschoer" met nog wel de traditionele stiepel in het optisch midden, nu zelfs van twee zandlopersymbolen voorzien. Hier, in het begin van de 20ste eeuw, werden twee symmetrische bovenlichten met getoogde bovenbeëindiging toegepast.

De menselijke maat (gemiddelde hoogte) was het uitgangspunt voor de hoogte van de loopdeur. Dat gold ook voor staldeurtjes zoals de deur naar de paardenstal in het "onderschoer". De mestdeurtjes van de pot- en grupstallen in de zijwanden van baksteen waren lager: toegesneden op de schofthoogte van runderen (de oudste soort, heidkoeien, waren kleiner; gewoon schamel te noemen). Het 'uitmesmen' was belangrijk.

De "boavendeure"

Een hallehuis aan het kerkplein in Rhade, Kreis Recklinghausen, rond 1600 in ankerbalkconstructie gebouwd, is in de reconstructie door Josef Schepers (1960) voorzien van een kleine "boavendeure" die uit twee helften bestaat (staande planken). Er zijn vier scharnieren aan de buitenkant aangebracht. In de achttiende eeuw bezit deze boerderij een "boavendeure" die twee panelen toont (omlijsting en tussenregel in reliëf). In Kotten (gem. Winterswijk) ken ik dergelijke "boavendeuren" bij de erven Oossink en Vardink die beide uit het laatste kwart van de achttiende eeuw dateren.⁹ Een korenspeiker uit Mesum, Kreis Steinfurt kent dergelijke paneeldeuren met rechte omlijstingen uit 1765. In zand- Munsterland is bij een verbouwing van de boerderij Inholte, ook wel Schürmann genaamd, in het jaar 1838 aan de buitenzijde van het woongedeelte een buitendeur in Biedermeierstijl toegepast met van boven naar beneden: bovenlicht met houten roeden, bovenhelft met ruitmotieven, daaronder rechthoekige panelen (J. Schepers, 1960). Een oude foto van het interieur van los hoes Lantink

in Wiene uit 1910 toont de geopende "boavendeure" met daarboven het bovenlicht van 3 x 4 ruitjes in houten roeden. Iets dergelijks is nog steeds te zien bij het "boavenende" van het laatste originele los hoes van Twente, het uit 1820 daterende hallehuis Brummelhuis in de marke Boekelo bij Hengevelde. In de zijgevelinham van de naar Haaksbergen overgeplaatste 'dubbele' boerderij Karelskamp (twee eggen) zijn twee bovenlichten uit 1839 toegepast waarbij een lineair patroon van roeden aan de randen het glas geleedt. In de Nedergraafschap Bentheim (Uelsen, Wilsum) zien we fraaie gesneden bovenlichten boven de ingangsdeuren in endskamers en woongevels uit de periode 1820-1900.

Als we kijken naar burgerhuizen in Neuenhaus is toch wel van een duidelijke invloed uit de landstadjes sprake in genoemde periode. In Almelo, Hengelo, Borne, Denekamp en Ootmarsum zien we tussen 1600 en 1850 ook nog veel burgerhuizen met de streekeigen houten topgevels, die net als de deuren donkergroen geschilderd werden. Dat geldt ook voor de halve en hele luiken voor vensters, aanvankelijk naturel eikenhout, maar daarna sinds 1800 donkergroen onder stadse invloed.¹⁰

Venstervormen

De oudste vorm van vensterbeglazing was volgens Pieter Breughel de varkensblaas. Dat gold dan echter voor Vlaanderen, niet per sé voor Twente. Het oudste voorbeeld van een los hoes in vakwerkbouw was het volgewaarde erve Weustink in de Broekheurne bij Enschede, waar we in de vakwerker (achterheerd) glas-in-loodruitjes aantreffen die waarschijnlijk door een ambachtsman in het landstadje Enschede vervaardigd zijn. Vermoedelijk werd dit los hoes na de Vrede van Münster opgetrokken, toen in periode 1650-1700 de oorlogsschade hersteld diende te worden.

In het Historisch Centrum te Zwolle (RAO) wordt een register bewaard van tussen 1682 en 1749 nieuw gebouwde huizen. De gevel van het woondeel van erve Weustink toont boven de deur een glas-in-loodruitje met bovenin overhoekse vierkantjes. Architect Jan Jans heeft dit motief hergebruikt bij de uit 1784 (jaartalsteen) daterende hoeve Groot Bavel uit de Lutte, in de tuin van het Rijksmuseum Twenthe (1937). Het los hoes Weustink was toen al lang gesloopt. De uit 1733 of 1734 daterende boerderij met "achterheerd" (vakwerker rond open vuur) Schöppert of Wilms in Tilligte -omstreeks 1912 gesloopt- bezat fraaie glas-in-loodpanelen boven de deur, in de washoek daarnaast (voorgevel) en in het achterheerd (vakwerker) waarin boerenvrouwen veel spinnen in het koude jaargetijde. De wand van dit "boavenende" had nog vullingen van leemvlechtwerk. Helaas zijn mij behalve Groot Bavel geen boerderijen meer bekend in Twente die glas-in-lood bezitten. De naburige Graafschap Bentheim kent sinds enkele jaren achter de windmolen van Veldhausen (even ten noorden van Neuenhaus) een door het adviesbureau Pressler/Maschmeyer overgebracht los hoes uit Hohenkörben bij Wietmarschen, het erve Bakkers, gebouwd in 1769. De nabijheid van Drenthe verraadt zich door een wat hoger opgetrokken zijwand van het woongedeelte, waarin glas-in-loodramen met kruiskozijn beter geplaatst kunnen worden. De wanden van het woongedeelte: leemvlechtwerk boven, baksteenvakken beneden, bevatten kruiskozijnen, waarbij soms een stijl van het vakwerk de middenpost vormt. Het duo Maschmeyer/Pressler behoort tot de dragers van de "Interessengemeinschaft Bauernhaus" die een netwerk over de gehele Bondsrepubliek Duitsland heeft ontwikkeld en regelmatig het periodiek *Der Holznagel* publiceert. Dit tweetal bestudeert de landelijke bouwkunst tussen Dinkel en Wezer al sinds 1970, en heeft veel invloed op de redding en restauratie van landelijke bouwkunst in Noordduitsland. Het object in Veldhausen is wat de glas-in-loodtechniek betreft voorbeeldig, ook qua restauratietechniek. De paneeltjes met in lood gevatte rechthoekige ruitjes (antiek glas) passen exact in de spinnings (groef). Twee stormstaven in het midden (horizontaal op de posten gespijkerde bindroeden), vastgeknoopt aan de hoekpunten van de loodvoering. Halve luiken sluiten de benedenste helft van het kruisvenster 's avonds af. Hiervoor zijn zeer brede delen eikenhout gebruikt. De gesmede scharnieren werden door de dorpsmid vervaardigd. Aan de wegsplitsing van het Zuideinde van het dorp Enter ligt nog steeds een bakstenen boerenhuis, in 1934 genummerd EK, 1608. In de voorgevel een venster met houten kruiskozijn, in de achtergevel jaarankers: 1791.

Vervolgens kwam ook bij de Twentse boerderijen het schuifraam in zwang dat al in 1680 op kasteel het Loo bij Apeldoorn voor het eerst werd ingevoerd. In West-Twente is het schuifraam veel toegepast rond Wierden: Ypelo, Rectum, Enter. In de loop van de negentiende eeuw evolueerde de roedenverdeling van een vierkant raster tot het T-venster dat eerder toepassing vond in de stad. Ook in Vriezenveen zijn nog enkele fraaie oude boerderijen met fijne roedenverdelingen in de schuiframen, uit de periode 1800-1850. Ook op het landgoed Weldam bleven uit de periode 1800-1900 veel traditionele hoeven met zwart-wit-okker luiken en schuifraam met kleine roeden bewaard.

Schilderwerk, binnen en buiten

Hoe behandelt men oude ankerbalkgebinten? Vaak zijn ze in de stal van een ontsierende verflaag voorzien en daarbij zwart en/of wit geschilderd. Het verwijderen van die lagen, mechanisch, met krabber of chemisch middel legt meestal de oude eikenhoutkleur weer bloot waarbij telmerken en andere tekens weer zichtbaar kunnen worden.¹¹ Een recent voorbeeld is de restauratie van het uit de achttiende eeuw (kern) daterende hallehuis Drienerwolde aan de Boslaan, niet al te ver van de UT gelegen, in de gemeente Hengelo. De kleur van de topgevels was al geen probleem: op de planken zat nog het oude robonis: ook wel ossenbloed genaamd.

De kleuren van de luiken kon ook aan het bestaande schilderwerk ontleend worden. Nieuwe staldeurtjes die aan deze woonboerderij aangebracht werden, worden donkergroen geschilderd. Gebroken wit of crème is een verantwoorde tint voor veel onderdelen van de boerderij, zoals omlijstingen van deuren en vensters. In Kotten kwam ik bij de restauratie van het Scholtenerf Oossink aan de wanden van de woonkeuken en de slaapkamers verschillende tinten blauw tegen, van zakjesblauw tot lichtblauw. Er wordt beweerd dat dit tegen vliegen was. In Twente heb ik dit nooit gezien.

Dat brengt ons tot de gedachte dat een brochure over de kleuren van de oude landelijke bouwkunst best een bepaalde doelgroep zou kunnen bereiken, hoewel de grote vloed van gerestaureerde woonboerderijen blijkbaar al weer tot het verleden behoort. In 1990 verscheen het boekwerk: *De traditionele kleuren van de Drentse boerderij*, in opdracht van de Boerderijenstichting Drenthe (Nieuwsbrief 17) helaas met een omvang van slechts vier pagina's. De behandeling van houten vloeren: geolied, gevernist, of naturel is per geval te bekijken, op grond van de oude situatie.

Tegels en plavuizen

Er is veel kennis van de oude materialen nodig om de juiste plavuizen en tegels te kennen en toe te passen. Wat de plavuizen betreft vind ik een lichte aanpassing aan eigentijdse materialen per geval best het overwegen waard, afhankelijk van de nieuwe functie (bijvoorbeeld kantooruimte). Als er nog grote delen van een oude vloer goed bewaard zijn, moet in depots of bij antiquairs gezocht worden naar identieke materialen. Helaas wordt bij het zetten van nieuwe of hergebruikte oude plavuizen meestal een te brede voeg toegepast. Door het 'arm' snijden van de zijranden en sorteren op maat wist men destijds met minimale voegen te werken. Hetzelfde geldt voor tegels aan schouwen, die als oudste vorm 'landschapjes' tonen, meestal in paarse (of blauwe) tinten. Jonger zijn de 'bloempotjes', die na 1800 gaan overheersen. Daar is best nog aan te komen.

Moeilijker is dat met tegeltableaus: er is in Zenderen een bedrijfje dat oude tegels kopieert, zoals ook J. Tichelaar in het Friese Makum. Veel voorkomend is een scène met de ploegende landman en Christelijke voorstellingen (de Hemelvaart van Christus). In Twente zijn antieke tegels altijd een importproduct geweest in de oude hallehuizen. Interessant is dat na 1800 veel wanden van "lösse huuze" (Saasveld etc.) achter de vuurplaats betegeld werden (aan het "boavenende").

Conclusie

Het restaureren blijft een nauwkeurig maar dankbaar werk dat veel Twents erfgoed bewaart voor de toekomst! Natuurlijk is het van belang dat deskundigheid bewaard blijft, vooral wat het ambachtelijk gedeelte betreft. De markteconomie zal negatieve invloed hebben op het aantal beschikbare, vaak dure, vakmensen zoals timmerlieden, schrijnwerkers, metselaars, voegers, steenhouwers, etc. Ook het vak restauratiearchitect is een specialisme dat waar gemaakt dient te worden, aangezien veel architecten overwegend nieuwbouw

ontwerpen, vaak met een geheel andere intentie. Zichzelf kunnen wegcijferen ten gunste van het historische uitgangspunt is belangrijk; de bouwfasen van het monument eerbiedigen en vooral niet terugrestaureren wat er nooit was of geweest kan zijn, dat is nog altijd de les van Jan Kalf.

Everhard Jans

Noten

- 1 De auteur Dr. Everhard Jans is de oudste zoon van de Twentse architect en boerderijonderzoeker Jan Jans. Bekwaamde zich in boekverzorging, glazenierskunst en adviseert bij restauraties. Studeerde tussen 1966 en 1968 geografie en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en begon in 1970 met een studie kunstgeschiedenis en volkskunde aan de Universiteit van Münster. Dissertatie in 1984: *Bürgerhausformen zwischen IJssel und Ems* en verzorgde daarnaast diverse publicaties over landelijke bouwkunst.
- 2 Gedachten n.a.v. "Restauraties van landelijke bouwkunst" door Herman Hagens, in: *Jaarboek Twente* 1971, pp. 140-148. Zie ook H. Hagens, 'Monumentenzorg de boer op', in: *Jaarboek Twente* 1986, pp. 97-105 en H. Hagens, *Boerderijen in Twente*, Utrecht 1992.
- 3 J. en E. Jans, *Gevel en stiepeltekens in Oost/Nederland*, Enschede 1974.
- 4 W. Lindner, *Das niedersächsische Bauernhaus in Deutschland und Holland*, Hannover 1912, pp. 65-73.
- 5 Het tweede: erve de Snieder in Kotten: verbouw en restauratie tot woonboerderij, reconstructie vakwerknienende.
- 6 Vgl. ook: E. Jans e.a., *Oude boerderijen in Achterhoek en Liemers*, Enschede 1974.
- 7 Dirk Jan de Vries heeft in zijn afstudeerscriptie van de Zwolse HTS de baksteenformaten van middeleeuwse huizen in Zwolle vastgelegd: *De konstruktieve ontwikkeling van het stadswoonhuis te Zwolle van 1300-1700*, II, Zeist/Zwolle 1979, pp. 37-39.
- 8 T. Hesselink- van der Riet, *Het tichelwerk van Gerrit Bouhuis te Albergen*, Van Deinse Instituut Enschede 1997 en T. Hesselink- van der Riet m.m.v. H.B. Booijink, *Van boom tot boerderij. Timmermansgereedschap, gebruikt bij de bouw van een Twentse boerderij*, SHBO Arnhem 1981.
- 9 Oossink bezit aan de woongevel de jaarankers 1792
- 10 Eerder gesignaleerd door Cato Elderink.
- 11 Voor telmerken op gebinten van Twentse boerderijen, in: *Twentse Courant*, 23 juli 1982, p. 17

KNOB

Jaardag 2003

De KNOB-Jaardag 2003 werd op 25 januari j.l. gehouden in het museum van de Universiteit van Amsterdam, De Agnietenkapel aan de Oudezijds Voorburgwal 231 te Amsterdam en stond in het teken van 'Het landschap als cultureel erfgoed'. Ruim zestig leden gaven blijk van hun belangstelling voor dit thema. De conservator/curator van het museum, mevr. A.M.Th. Schilder, heette de aanwezigen welkom. Na een overzicht gegeven te hebben van de door het museum beheerde collecties en de zich daarbij voordoende conserveringsproblematiek lichtte zij haar gehoor in over de geschiedenis van de kapel. Het in 1398 gestichte Agnietenklooster ging in 1578 bij de Alteratie over naar de stedelijke overheid, die de kapel in 1632 beschikbaar stelde over het toen in het leven geroepen Atheneum

Illustre, de voorganger van de huidige Universiteit van Amsterdam. Ook ging zij in op de verwijzingen in het thans nog aanwezige stratenplan naar de destijds in de Amsterdamse binnenstad aanwezige twintig kloosters.

Vervolgens kwam KNOB-voorzitter Waal aan het woord voor het uitspreken van zijn jaarrede, die in het vorige *Bulletin* werd gepubliceerd.

Prof.dr G.J. Borger leidde het dagthema in met zijn voordracht over oude en nieuwe aandacht voor het Nederlandse landschap. Hij wees erop dat 'landschap' een merkwaardig begrip is dat evolueerde van een aanduiding voor een bestuurlijke eenheid, parallel aan het waterschap, tot een aanduiding voor het zichtbare deel van het aardoppervlak. Lange tijd had een statische opvatting over het landschap de overhand: het landschap is als basis voor de menselijke samenleving niet aan verandering onderhevig, zo was de mening. De belangstelling en waardering voor het landschap gaat groeien aan het eind van de 19de eeuw onder invloed van de industrialisatie en de verstedelijking met alle gevolgen van dien, zoals het ontstaan van achterbuurten. De rijkere stedelingen keken met bewondering naar het in hun ogen ongerepte platteland, dat zij gingen verheerlijken. Deze romantische visie werd ook door bijvoorbeeld de schilders van de Haagse School uitgedragen. Enerzijds ging de modernisering onverbiddeijk door, anderzijds overheerste bij vele bewoners van de nauwe en vieze steden een nostalgische trek 'naar buiten', die zich, als zij zich dat konden veroorloven, in het Gooi, in Wassenaar of op de Utrechtse Heuvelrug gingen vestigen. Zeer ingrijpend voor het 'oude landschap' is het ruilverkavelingsbeleid geweest. Oorspronkelijk was het doel het verbeteren van de leefomstandigheden van de boeren. Later, na het wegvallen van Nederlands Indië, stond de versterking van onze agrarische positie door een krachtige intensivering van de landbouw voorop. Schaalvergroting was het parool. De schaduwzijde van dit beleid was een grootscheepse vernietiging van het oude landschap. Geleidelijk aan nam het verzet tegen dit beleid toe en begon het tij te keren. Vanaf de jaren zeventig begon men anders te denken over de rol van de mens in de natuur en werd de vraag gesteld: hoe geven wij aan het nieuwe landschap vorm? Kennis van het verleden is daarbij onontbeerlijk. Borger sloot af met de stelling dat landschap enerzijds als kenbron van het verleden onmisbaar is en anderzijds een absolute voorwaarde is voor de kwaliteit van onze leefomgeving in de toekomst.

In zijn inleiding 'Het landschap als archief' richtte de heer F. Beekman, voorheen docent aardrijkskunde te Zierikzee, zich op de 'bewegende duinen' op Schouwen-Duiveland. Oud cultuurland, dat aan het eind van de 17de eeuw verloren ging door overstuiving, komt weer aan de oppervlakte. Het gebied levert veel vondstmateriaal op, zoals scherven en een enkel muntje. Ook werd in 1907 een overstoven kapelletje, gewijd aan Onze Lieve Vrouw op Zee, weer ontdekt. Spreker benadrukte dan ook het belang van dit landschap voor het archeologisch onderzoek.

Na de lunch stelde drs H.G. Baas in zijn inleiding 'Het landschappelijk erfgoed beheerd' de motieven voor behoud aan de orde. Erfgoed moet een bron van inspiratie zijn, geen belemmering voor ontwikkeling. De moeilijke vraag is nu hoe 'dat geschiedenisboek' beheerd moet worden. Daarvoor is vooral veel kennis noodzakelijk, maar ook een zo goed mogelijke samenwerking tussen rijks- en provinciale instanties. Door middel van een samenwerkingsverband van twaalf provinciale organisaties met ondersteuning door een landelijk bureau wordt een beheersbeleid nagestreefd, dat voldoet aan hoge kwaliteitsnormen.

teitscriteria, waarbij in het bijzonder aan aspecten als identiteit en duurzaamheid aandacht wordt gegeven.

Drs P.H.C. Vesters behandelde in zijn voordracht 'Militaire landschappen als culturele buffers in het landschap' de sinds 1996 op de Werelderfgoedlijst geplaatste Stelling van Amsterdam, waarvan de oorspronkelijke doelstelling verdediging door inundatie was. De Stelling, met de aanleg waarvan in 1874 werd begonnen, verloor na de Tweede Wereldoorlog haar functie. Het was een zeer ingenieus systeem met vele kunstwerken als forten, sluizen en dammen, dat echter thans door de opgeschoten beplanting niet meer goed te zien is. Sinds de jaren tachtig, toen de Stelling weer in de belangstelling kwam, vindt het beheer vanuit een ecologische en tegenwoordig vooral ook cultuurhistorische optiek plaats. Grote delen van de Stelling liggen er eigenlijk verbazingwekkend ongerept bij. Plannen, waaraan nog het nodige gesleuteld moet worden, om te laten zien hoe de Stelling functioneerde, zijn in de maak. De Stichting Stelling van Amsterdam, in het leven geroepen door de provincie Noord-Holland, waakt over het gebied en wil de Stelling als geheel duurzaam in standhouden met alle daartoe behorende onderdelen.

Tenslotte sprak dr R.J. Rutte over 'Stadslandschappen als weerspiegeling van politieke, sociale en economische veranderingsprocessen in het verleden'. Hij wees op het onderzoek, dat naar het verlenen van stadsrechten was gedaan, alsmede op het in de afgelopen jaren tot ontwikkeling gekomen stadskernonderzoek. Ook verschijnen er de laatste jaren weer tal van nieuwe stadsgeschiedenissen. In de periode 1100-1400 zijn groepen van steden te onderscheiden met een samenhangende wordingsgeschiedenis. Overal verspreid treffen wij de oudste stedelijke nederzettingen aan, die zich in de 11de/12de eeuw ontwikkelden. De Vlaams-Zeeuwse havenplaatsen komen in de 12de/13de eeuw tot bloei. In Brabant en Gelderland komen in de periode 1200-1270 steden tot ontwikkeling als instrumenten van de machtspolitiek van hertog of graaf. In het 13de-eeuwse Holland bevorderen de gunstige economische omstandigheden de opkomst van steden als Alkmaar, Leiden, Haarlem en Delft. Vanaf 1280 ontstaan laat-middeleeuwse nieuwsteden als politieke machtscentra van kleinere potentaten in het stroomgebied van de grote rivieren in het Sticht, rondom Nijmegen en in Overijssel. In het Westen komen in die tijd steden aan de binnenwateren als Tholen, Goes, Veere, Rotterdam en Schiedam op. En tenslotte vormen de Friese steden een cluster, waarvan het ontstaan nog enigszins in nevelen is gehuld. Opmerkelijk blijft het dat in een betrekkelijk korte periode zoveel stedelijke nederzettingen tot ontwikkeling konden komen.

Na het beantwoorden van vragen sloot de heer Borger de discussie af met de stelling dat voor het behoud en een goed beheer van het landschappelijk erfgoed een sterk draagvlak noodzakelijk. Betrokkenheid van het particuliere initiatief is daarbij onontbeerlijk. De grote versnippering, die zich bij de overheidszorg daarbij voordoet, moet zo snel mogelijk beteugeld worden. En dat is daarom zo nodig, benadrukte hij nogmaals, omdat goed beheerd landschap essentieel is voor de kwaliteit van de leefomgeving in de toekomst.

Met voldoening kon voorzitter Waal deze jaardag over een uitermate belangrijk thema met woorden van dank aan het adres van de inleiders om 16.00 uur afsluiten.

GWvH

SUMMARIES

The Dead do not talk, or do they.....?

Leon Bok

Association de Terebinth is an association for funerary culture in the Netherlands, which asserts the values of final resting-places and the way in which death and everything it entails are dealt with. Funerary culture is a complex subject that can be studied from various perspectives. A lot of research is being done, but the stress lies chiefly on the immaterial aspect. The researches carried out are usually focused on familiar and obvious elements, such as cultural-technical and financial management of cemeteries or descriptions of what is to be seen at those cemeteries. So far, there has been relatively little research into the tangible aspects of funerary culture. A good national survey of the values of the disposal of the dead in general and of valuable cemeteries in particular is still lacking. The authorities did give the initial impetus to pay more attention to cultural-historically valuable cemeteries and sepulchral monuments, but this has not structurally resulted in more attention. Initiatives were notably developed without the authorities. These past years, for instance, a lot of popular-scientific publications appeared on the subject of death and the culture surrounding it. Applied research has also been carried out for the conservation of some interesting cemeteries. That not all research leads to a successful outcome probably has to do with the fact that it concerns a very unmanageable subject. In spite of various studies and management plans the old town cemetery on Spanjaardslaan in Leeuwarden continues to be at risk. The owner's reluctance here is the reason why the decline can just go on.

Only these last few years has the Netherlands Department for Conservation paid some attention to the subject. Not by carrying out research into the correct framework for this subject or an acceptable policy, but more practically by answering the many questions of the people involved in connection with protected funerary heritage. In the meantime about 1100 components or complete cemeteries of the approximately 4500 cemeteries or churchyards in the Netherlands have been placed on the government list. It is to be deduced from a recent research into 25 protected cemeteries that protection of a cemetery does not invariably contribute to its conservation. This probably has to do with the fact that in the past it was frequently only evaluative research that was carried out, selecting, describing, evaluating and protecting a number of top pieces at a 19th-century cemetery. Often there was no sequel to it, because of the very lack of policy referred to above. Fortunately, there is an increasing number of researchers who want to look at the funerary heritage from a wider perspective and who are also carrying out relevant research for this purpose in co-operation with the organisations and authorities concerned. Only in that way can conservation and development of funerary heritage proceed properly. After all, a cemetery consists of more than just art-historical aspects! In the future de Terebinth would like to contribute to a better-founded research into the funerary heritage, which is also the reason why the association is taking part in the Platform Mariaplaats.

Cemeteries and churchyards - state of affairs

Ypie Attema

This contribution was presented at the KNOB workshop Funerary Heritage on 11 April 2002 in the Pieterskerk in Utrecht. The purpose of the workshop was to inform those present of the state of affairs as regards the inventory and protection of cemeteries (including the churchyards). A cemetery - even a protected one - is to be regarded as an enterprise that should be able to function efficiently and, if possible, be financially sound. A purely cultural-historical approach is not sufficient. On the basis of a number of existing cases a Plan for Conservation and Development was made in such a way that it is generally applicable. In order to see to it that the Jewish cemetery on Scheveningseweg in The Hague retains its distinctive character as much as possible, the starting point 'attendant decline' was introduced. In addition, a framework and policy are being developed besides a funerary heritage data base, set up in 1998 by co-operation between de Terebinth and the Netherlands Department for Conservation (RDMZ). Thanks to the MIP/MSP a large number of cemeteries dating from the period 1850-1940 were protected by the government and thus in a certain sense secured. Nevertheless, it appears that some managers do not even know that their cemetery is protected. By means of pilot projects it should be investigated these coming years how this policy is to be realised as regards contents as well as from the point of view of conservation. Regular evaluation and co-operation with all the authorities involved is a precondition in all of this.

On 'English Groves' and 'bank beds': the field of tension between exotic and native plants

Heimerick Tromp and Carla Oldenburger

In the eighteenth century European 'Grand Tourists', young men from well-to do families who made a cultural tour round Europe for educational purposes, brought all sorts of ideas back to their native country. These were materialised in an Arcadian, 'natural' landscape in the form of small-scale fragile architecture. In short, grottoes, temples, pavilions and cupolas with adjectives such as Greek, Turkish, Tartarian, Swiss and Chinese. Thus 18th-century people created a micro-cosmos in which both in terms of space and of time the whole world could be travelled during one single walk. Building and planting had to reinforce one another's character: red and green would thus be combined to form a paradisaical Shangri-La, the unattainable Utopia. The 'new' Garden Art, the Arts' youngest sister, became the intermediary, transforming the boring, predictable, geometrical gardens and parks into inspired and 'picturesque' places with green, hilly landscapes and mysterious, apparently infinite, winding brooks. The park in 'English' landscape style became the ideal place to unite dream and reality. It emerged that the plant names from preserved planting lists of 18th and 19th-century garden and landscape architects did not correspond to the current terminology. As the knowledge on other elements of the history of country estates was increasing, the problem of the fading and erosion of the planting was becoming ever more urgent. What is required is attention for the materials those parks are composed of, notably the historical assortment of trees, shrubs and flowers, in combination with the architecture defining the character and the value of the monumental green. It is clear that a dendrological approach to the planting in historical gardens and parks is still in its infancy. Almost daily important exotic or native specimens are lost. This concerns trees and shrubs which are not only of inestimable value because of their spe-

cial situation at a country estate, but are also irreplaceable because of their specific dendrological value.

St Ludwig Monastery in Vlodrop

H. Landheer

The local-history association Heemkundevereniging Roerstreek (HVR) and the St Ludwig citizens' committee, with support from various other associations including the Cuypers society, have campaigned for the conservation of St Ludwig College in the municipality of Roerdalen for years. St Ludwig College in Vlodrop was founded by Franciscans from the Saxon province. Just as many other religious groups in 1875 they were forced to suspend their activities in Germany. The priests bought a site in the province of Limburg. Between 1905 and 1909 an enormous school/monastery complex was built in Vlodrop. The monastic order focused exclusively on education to German pupils. In 1926 the boarding school was recognised as a Gymnasium Deutsche Schule im Ausland by the German government. Because of the decrease in the number of vocations and pupils the boarding school was closed on 1 October 1978. In 1984 the building was sold to the Education and Science of Creative Intelligence Organisation, a branch of the Maharishi organisation. Shortly after the Maharishi had settled in Vlodrop, research was started within the scope of the Monuments Inventory Project. The St Ludwig College proved to be a valuable building, dating from an exceptional period, the period of the Kulturkampf.

The Maharishi and his organisation did not have an interest in any historical research into the building. The municipality and the province took the position that the arrival of the Maharishi European Research University (MERU) meant an incentive to employment in the region. Both the government and the province granted subsidies to realise this economic interest. However, any significant economic interest for the environment failed to take place. In October 1996 the Maharishi announced that he wanted to demolish the monastery complex because its building style, the character of the materials used and particularly the orientation of the building did not at all match the wishes of his organisation. In addition, there was the threat that the MERU would disappear from Vlodrop if the monastery complex was not demolished. Since 1996 a new 'cultural dispute' has arisen. The conservation of a monumental complex which, in defiance of all the rules, is being gradually dismantled by the Maharishi organisation, is the issue of an almost inextricable tangle of legal proceedings.

AUTEURS

Drs. Leon A.H. Bok studeerde in 1993 aan de Rijksuniversiteit Groningen af op het behoud van funerair erfgoed in Nederland. Sinds 1997 is hij algemeen bestuurslid van Vereniging de Terebinth. Daarnaast bekleed hij een bestuursfunctie bij de stichting Dodenakkers.nl en bij de stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden. Sinds 2001 is hij onder andere werkzaam als funear deskundige bij de RDMZ.

Drs. Y. Attema is sinds 1977 als architectuurhistoricus verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij was ook in 1986 nauw betrokken bij de KNOB-studiedag over begraafplaatsen en heeft zich sindsdien ingezet voor dit belangrijke, maar sterk onderbelichte onderwerp.

Dr. H.M.J. Tromp sprak eveneens als vertegenwoordiger van Cascade, waarvan hij mede-oprichter is. Hij specialiseerde zich als cultuurhistoricus in het ontstaan en de ontwikkeling van buitenplaatsen en hun omgeving, de tuin- en parkaanleg. Hij is werkzaam als Senior wetenschappelijk medewerker bij de stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (stichting P.H.B.)

Drs. C. S. Oldenburger-Ebbers sprak als vertegenwoordiger van Tuinhistorisch Genootschap Cascade, waarvan zij voorzitter is. Zij is werkzaam als co-partner bij Oldenburgers Historische Tuinen / OHT.

Drs. H.A. Landheer BA is sinds 1997 bestuurslid van het Cuypersgenootschap. Hij studeerde politicologie in de Verenigde Staten en Geschiedenis in Amsterdam en Leiden. Na werkzaam te zijn geweest bij uitgeverijmaatschappij The Reader's Digest en de Hollandsche Beton Groep heeft hij sinds 1994 een tekstbureau in Den Haag dat zich vooral richt op de bouw. Hij hoopt later dit jaar te promoveren op *Kerkbouw op Krediet*, een proefschrift over de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1795-1963.

Ton Wolswijk woont in Vlodrop en is inkoper bij een groothandel in elektrische apparaten. Hij is sinds 1971 actief in de monumentenzorg. In 1980 richtte hij de werkgroep Monumenten op van de Heemkunde Vereniging Roerstreek. Deze werkgroep zet zich sinds augustus 1996 in voor het behoud van het College St. Ludwig. Hij was ook lid van de gemeentelijke monumentencommissie en oprichter en eerste voorzitter van Monumenten Contact, een overlegorgaan van particuliere monumentenorganisaties in Midden-Limburg. Hij was ook actief in de stichting Historisch Boerderij Onderzoek en bestuurslid van de bond Heemschut afdeling Limburg.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie en renovatie. Met respect voor het monument en met een duidelijke visie: behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

